

Demografische Krimp en GroenLinks: Een Duurzame Combinatie?

Een onderzoek naar de mogelijkheid om duurzame ontwikkeling
te stimuleren in tijden van demografische krimp

Arne Kornelis Pronk
Masterthesis van de opleiding Milieu-maatschappijwetenschappen
Faculteit der Managementwetenschappen
Radboud Universiteit Nijmegen
December 2011

Demografische Krimp en GroenLinks; Een Duurzame Combinatie ?

Een onderzoek naar de mogelijkheid om duurzame ontwikkeling
te stimuleren in tijden van demografische krimp

Onderwijsinstelling: Radboud Universiteit Nijmegen
Faculteit: Managementwetenschappen
Opleiding: Milieu-maatschappijwetenschappen
Vak: Masterthesis
Auteur: Arne Pronk
Studentnummer: S0819476
Begeleider: prof. dr. Pieter Leroy
Datum: December 2011

Voorwoord

Deze scriptie is geschreven als eindopdracht voor de studie Milieu-maatschappijwetenschappen aan de Radboud Universiteit te Nijmegen. Tussen 7 februari en 31 augustus 2011 heb ik voor deze scriptie stage gelopen bij Bureau De Helling, het wetenschappelijk bureau van GroenLinks. Drie dagen per week reisde ik naar het pand aan de Oude Gracht 312 om me daar te verdiepen in demografische krimp, duurzaamheid en de positie die GroenLinks in beide debatten inneemt. Ik wil bij deze dan ook mijn directe begeleider Gerrit Pas en directeur Dick Pels bedanken voor de kans die ze mij geboden hebben en de ondersteuning die ik van hen heb ontvangen. Het was erg plezierig om zes maanden lang een kijkje te mogen nemen in de keuken van GroenLinks.

Na de stage heb ik tussen september en november in Nijmegen gewerkt aan de afronding van deze scriptie. Mijn dank gaat daarbij uit naar mijn begeleider Pieter Leroy, Professor aan de Radboud Universiteit. De snelle reacties op mijn e-mails, zijn scherpe oog voor incorrect Nederlands en zijn enthousiasme tijdens de begeleiding hebben ervoor gezorgd dat het geen verhaal van maanden is geworden.

Ik ben een stapelaar, dat betekent dat ik eerst op het MBO heb gezeten, daarna naar het HBO ben gegaan, om vervolgens aan een universitaire carrière te beginnen. Zonder de onvoorwaardelijke steun van mijn ouders had ik nooit deze stappen durven te zetten. Nu mijn studiecarière met de afronding van dit project bij ten einde is, is het tijd om dank te zeggen voor alle jaren dat jullie mij ondersteuning hebben geboden, zeker ook toen het allemaal wat zwaarder ging. Ook wil ik mijn vriendin en haar ouders bedanken voor het vertrouwen dat ze me gaven dat het me zou lukken om deze scriptie af te ronden. Dank ook voor de vele malen dat jullie mijn schrijven hebben doorgelezen en becommentarieerd.

Met veel plezier heb ik aan deze scriptie gewerkt en met groot genoegen bied ik hierbij het eindproduct aan.

Nijmegen, december 2011

Arne Pronk

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
Inhoudsopgave	4
Samenvatting.....	5
H1 Inleiding	7
H2 Theoretisch perspectief.....	12
H3 Methodologie	16
H4 Bevolkingsdaling in Nederland	19
H5 GroenLinks en bevolkingsdaling	32
H6 Vergelijking GroenLinks met SER, PBL en Rabobank.....	36
H7 GroenLinks en Duurzaamheid: een historisch overzicht	48
H8 Combineren krimp en duurzaamheid	54
H9 Conclusie en aanbevelingen	63
H10 Reflectie.....	66
Literatuurlijst	67
Bijlage	73

Samenvatting

De hoofdvraag van het onderzoek is: biedt bevolkingsdaling een kans om duurzame ontwikkeling in te zetten? Om deze vraag te beantwoorden zijn er vijf deelvragen geformuleerd. De eerste deelvraag is wat bevolkingsdaling is, wat de gevolgen ervan zijn en welke oplossingen ervoor worden aangedragen. Bevolkingsdaling in Nederland wordt voornamelijk veroorzaakt door selectieve migratie, vergrijzing en verdunning van huishoudens, en zorgt voor fysieke problemen (leegstand), sociale problemen (verminderde leefbaarheid), mentale problemen (gevoel van achterstelling en minderwaardigheid) en imagoschade. Krimp zorgt voor problemen op het gebied van huisvesting, de arbeidsmarkt en bij het in stand houden van voorzieningen zoals detailhandel, openbaar vervoer, onderwijs en zorg.

Op welke wijze GroenLinks bevolkingsdaling en de daarmee samenhangende problemen wil oplossen, deelvraag twee, blijkt uit haar landelijke nota *Krimp in de regio? Pimp de regio!* uit 2011 en de provinciale verkiezingsprogramma's. GroenLinks pleit daarin voor een stop op het bouwen van wegen 'van niets naar nergens' en het bouwen voor leegstand. Daarnaast dienen de voorzieningen op peil te blijven en is GroenLinks voorstander van de instelling van een krimpfonds. Ten slotte zullen krimpregio's zich moeten richten op duurzame landbouw, recreatie en toerisme.

De derde deelvraag is of de wijze waarop GroenLinks bevolkingsdaling wil aanpakken, verschilt van de reguliere oplossingen. Om deze vraag te beantwoorden worden de voorstellen van GroenLinks systematisch vergeleken met die van de Sociaal-Economische Raad, het Planbureau voor de Leefomgeving en de Rabobank. Hieruit blijkt dat er weinig verschillen zijn. Daaruit kan geconcludeerd worden dat de oplossingen van GroenLinks breed gedragen worden, maar ook dat ze weinig vernieuwend zijn. Een opvallend feit is dat er in de landelijke krimpnota van GroenLinks weinig aandacht is voor duurzaamheid, daar waar dit wel het geval is bij de provinciale verkiezingsprogramma's.

Om de vierde deelvraag, hoe GroenLinks duurzame ontwikkeling wil stimuleren, te beantwoorden is de ontwikkeling van de duurzaamheidsstandpunten van GroenLinks in kaart gebracht. Hieruit blijkt dat zowel *degrowth* als ecologische modernisering een sterke invloed hebben op de standpunten binnen de partij. Beide theorieën komen terug in de verkiezingsprogramma's en publicaties van individuele GroenLinks politici, zij het dat de aandacht voor *degrowth* of ecologische modernisering sterk verschilt. Daar waar in de beginjaren veel aandacht was voor het 'grenzen aan de groei' denken is er sinds 1998 meer aandacht voor het combineren van economie en ecologie. Aan het eind van het eerst decennium van deze eeuw verschuift de aandacht weer in de richting van *degrowth*.

De vijfde deelvraag is of het mogelijk is om het standpunt over duurzaamheid te combineren met de oplossingen voor problemen in gebieden met bevolkingsdaling. Hiervoor kijken we naar de Duitse zusterpartij Bündnis90/Die Grünen, die in twee nota's expliciet de koppeling maken tussen bevolkingsdaling enerzijds en duurzame ontwikkeling anderzijds. Ze leggen daarbij veel nadruk op duurzame energievoorziening en de productie van hernieuwbare grondstoffen. Drie Nederlandse voorbeeldprojecten, het duurzaam renoveren van woningen in Kerkrade door woningcorporatie Hestia Groep, een verzamelgebouw voor zorg- en welzijnsdiensten in Oentjerk en het openhouden van supermarkten in kleine dorpen door Support&Co, laten zien dat de markt in krimpregio's ondersteuning behoeft en dat het betrekken van burgers bij projecten een van de voorwaarden is voor succes.

Op basis van de antwoorden op de vijf deelvragen kan geconcludeerd worden dat het mogelijk is om bevolkingsdaling te benutten als een kans voor duurzame ontwikkeling. Als aanbevelingen geven we GroenLinks het advies om bevolkingsdaling op te nemen in de verkiezingsprogramma's voor de komende gemeentelijke, provinciale en wellicht ook landelijke verkiezingen, moet er meer aandacht zijn voor kennisdeling en adviseren we het Wetenschappelijk Bureau onderzoek te doen naar deelonderwerpen zoals openbaar vervoer in het landelijk gebied of lokaal organiseren van duurzame energieprojecten.

H1 Inleiding

Aanleiding van deze studie

Naar aanleiding van de economische crisis die in 2008 is uitgebarsten hebben diverse organisaties onder de noemer 'Green New Deal' voorstellen gedaan om te komen tot een duurzame economie (UNEP, 2008; Ki-Moon & Gore, 2009; Green New Deal Group, 2010). Op 26 maart 2009 presenteerde GroenLinks haar eigen *Green Deal 2.0*, geschreven door Femke Halsema en Jolande Sap. In deze acht pagina's tellende nota komen ze met voorstellen die de economie moeten stimuleren en tegelijkertijd het milieu kunnen verbeteren, zoals het investeren in woningisolatie, het belasten van vervuiling in plaats van arbeid en het verduurzamen van de energievoorziening. Anno 2011 is er met deze voorstellen weinig gedaan. GroenLinks wil daarom het thema 'duurzame economie' blijven agenderen in het publieke debat.

Het thema duurzaamheid zou mogelijk gekoppeld kunnen worden aan een ander actueel maatschappelijk probleem: demografische krimp. Op dit moment kent Nederland namelijk drie regio's die te maken hebben met een dalende bevolking en een tiental gemeenten die daarmee in de nabije toekomst geconfronteerd gaan worden (Verwest en Van Dam, 2010). Om de leefbaarheid in deze regio's op peil te houden, zal er geïnvesteerd moeten worden in huisvesting, voorzieningen en werkgelegenheid. Door duurzame economie aan bevolkingsdaling te koppelen zou het mes aan twee kanten kunnen snijden: het verbeteren van de leefbaarheid en gelijktijdig het milieu. Krimp zou daarmee een kans kunnen zijn voor duurzame ontwikkeling. Een hardnekkig misverstand is namelijk dat krimp automatisch tot verbetering van het milieu leidt; in een rapport van het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) wordt dit verband als een mythe ontkracht.

Begrippen

In deze scriptie zijn de woorden demografische krimp, bevolkingskrimp, bevolkingsdaling en krimp synoniemen. Hoewel de woorden qua betekenis wel degelijk verschillen, worden ze in publicaties veelvuldig door elkaar gebruikt. Zo heeft het PBL in zijn rapport *Van bestrijden naar begeleiden: demografische krimp in Nederland* (2010) het continu over demografische krimp, terwijl de Sociaal-Economische Raad (SER) in haar rapport *Bevolkingskrimp benoemen en benutten* (2011) spreekt over bevolkingsdaling en bevolkingskrimp.

Van alle omschrijvingen is demografische krimp de meest accurate beschrijving van het fenomeen. Demografie is volgens het woordenboek van Kramers (1990) de leer van de opbouw en samenstelling van de bevolking en de omschrijving van dalen luidt: kleiner van afmeting worden. Demografische krimp is dus de leer van de kleiner wordende bevolking. Krimp is van de vier woorden het minst precies omdat bijvoorbeeld bij economische neergang ook over krimp gesproken wordt. Doordat de Tweede Kamer het over krimp heeft als gesproken wordt over bevolkingsdaling en het woord veelvuldig gebruikt wordt in rapporten over dit onderwerp heeft de problematiek in de volksmond deze naam gekregen.

Doel- en vraagstelling

Doelstelling van het onderzoek is het geven van antwoord op de vraag of demografische krimp een kans kan zijn voor de omslag naar een duurzame samenleving. Op basis van de uitkomsten van het onderzoek worden conclusies getrokken over de wijze waarop GroenLinks omgaat met bevolkingsdaling. Daarnaast moet het onderzoek leiden tot aanbevelingen voor lokale, regionale en landelijke politici van GroenLinks waarmee zij hun politiek en beleid omtrent bevolkingsdaling en duurzaamheid vorm kunnen geven.

Op basis van de doelstelling komen we tot de volgende hoofdvraag:

Biedt demografische krimp een kans om duurzame ontwikkeling in te zetten?

Om tot beantwoording van de hoofdvraag te komen zijn de volgende vijf deelvragen geformuleerd:

1. Wat is demografische krimp, wat zijn de gevolgen ervan en welke oplossingen worden ervoor aangedragen?

Demografische krimp staat centraal in deze thesis. Om de hoofdvraag te kunnen beantwoorden is het daarom noodzakelijk een beschrijving te geven van demografische krimp. Daarbij gaan we in op de problemen die krimp met zich meebrengt en welke oplossingen daarvoor aangedragen worden. Hierbij wordt gebruik gemaakt van rapporten en onderzoeken van de SER, het PBL en de Rabobank

2. Op welke wijze wil GroenLinks de problemen in gebieden met demografische krimp aanpakken?

Als politieke partij doet GroenLinks voorstellen om maatschappelijke problemen aan te pakken. Bij dit onderzoek kijken we naar de voorstellen die GroenLinks gedaan heeft om de problemen in gebieden met demografische krimp aan te pakken.

3. Verschilt de aanpak van GroenLinks van de aanpak van de reguliere oplossingen?

Aansluitend op de vraag hoe GroenLinks de problemen in gebieden met demografische krimp wil aanpakken, volgt de vraag op welke punten en in welke mate de oplossingen van GroenLinks overeenkomen met en verschillen van die van de SER, het PBL en de Rabobank.

4. Hoe wil GroenLinks duurzame ontwikkeling stimuleren?

Het tweede gedeelte van de hoofdvraag gaat over duurzaamheid. GroenLinks heeft een visie over de wijze waarop duurzame ontwikkeling gestimuleerd moet worden. Om aanbevelingen te kunnen doen over de wijze waarop duurzame ontwikkeling gestimuleerd kan worden in gebieden met demografische krimp is er een beschrijving noodzakelijk van de manier waarop de standpunten over duurzaamheid zich sinds de oprichting van GroenLinks twintig jaar geleden ontwikkeld hebben.

5. Is het mogelijk om het standpunt over duurzaamheid te combineren met de oplossingen voor problemen in gebieden met demografische krimp?

Na het beantwoorden van de vraag welke voorstellen GroenLinks gedaan heeft om demografische krimp aan te pakken en hoe zij duurzame ontwikkeling wil stimuleren, volgt ten slotte de vraag of het mogelijk is om beide standpunten met elkaar te verenigen.

Korte methodologische verantwoording

Omdat het in het kader van deze masterthesis ondoenlijk is alle theorieën op het gebied van duurzaamheid, bevolkingsdaling en economie te behandelen, beperken wij ons tot twee milieusociologische theorieën namelijk de theorie van *degrowth* en die van de ecologische modernisering.

De theorie van *degrowth*, letterlijk te vertalen als krimp, heeft haar wortels in het ‘grenzen aan de groei’ debat. Dit debat start aan het eind van de achttiende eeuw bij de voorspelling van de Engelse econoom Robert Malthus dat de landbouwproductie de snel groeiende bevolking niet zal kunnen bijhouden. In 1972 komt het debat in een stroomversnelling door de publicatie van het rapport *The Limits to Growth* van Meadows en De Club van Rome. Hierin stellen zij dat oneindige groei van productie en consumptie binnen een begreind systeem niet mogelijk is en dat, als we op de deze manier blijven doorgaan, grondstoffen en voedsel zullen opraken met de ineenstorting van het huidige systeem tot gevolg. Kern van het pleidooi is dat we boven onze stand leven en terug moeten in productie en consumptie om een milieucatastrofe af te wenden. Degrowth gaat verder in die lijn van denken en stelt dat energie en voedsel zoveel mogelijk lokaal geproduceerd en geconsumeerd moeten worden. Recycling en hergebruik moeten de standaard worden en afval wordt zoveel mogelijk uitgebannen. Naast de overheid die door middel van ge- en verboden productie en consumptie moet gaan sturen, krijgt ook de lokale gemeenschap weer een grote rol.

De theorie van ecologische modernisering is in de jaren tachtig ontstaan als reactie op het als negatief ervaren ‘einde aan de groei’ denken. Het is een optimistische, op innovatie en technologie gebaseerde theorie die stelt dat krimp niet noodzakelijk is om de milieukwaliteit te verbeteren. Door gebruik te maken van het innovatievermogen van de markt is het mogelijk om de productie te verhogen en tegelijkertijd de milieubelasting te verlagen. De markt wordt daardoor medeverantwoordelijk voor het oplossen van milieuproblemen. Door toepassing van milieuvriendelijke technieken zijn productieprocessen zonder vervuiling mogelijk. Technologische innovatie maakt producten zuiniger, efficiënter en minder materiaalintensief. Daardoor is het mogelijk om de milieubelasting te laten dalen bij een groei van productie en consumptie. De taak van de overheid is om met slimme wet- en regelgeving bedrijven aan te zetten tot milieuvriendelijke innovatie.

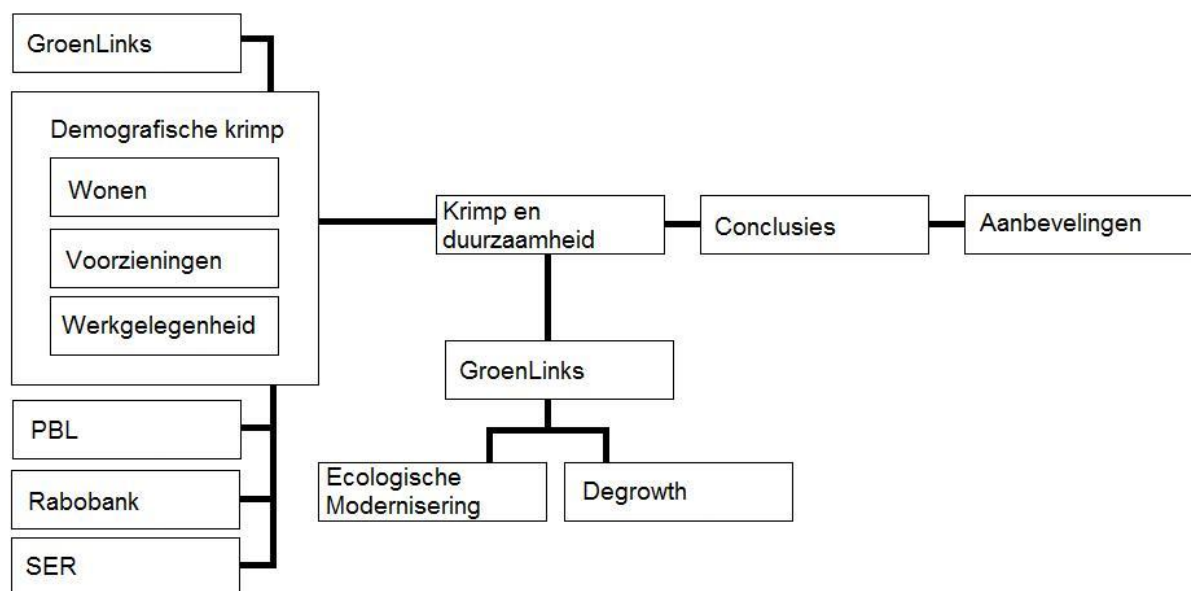
Welke maatregelen er genomen moeten worden in krimpgebieden hangt sterk samen met de vraag of je meer denkt in termen van *degrowth* of ecologische modernisering. In hoofdstuk twee, Theoretisch perspectief, zal dieper worden ingaan op beide theorieën.

Onderzoeksmodel /Conceptueel model

Nu de aanleiding voor het onderzoek en de doel- en vraagstelling duidelijk zijn, rijst de vraag hoe het onderzoek vorm te geven. In het onderzoeksmodel (model 1) wordt schematisch weergegeven hoe gekomen wordt tot de beantwoording van de hoofd- en deelvragen. Omdat de onderzoeksvraag bestaat uit twee delen, namelijk demografische krimp en duurzaamheid, worden deze twee ook apart behandeld.

Links in het model staat demografische krimp. Binnen dit onderwerp gaan we kijken naar de thema's wonen, voorzieningen en werkgelegenheid. We gaan kijken welke oplossingen voor de problemen binnen deze thema's worden aangedragen en wat de analyse, visie en standpunten van de SER, het PBL en de Rabobank zijn. Vervolgens maken we een vergelijking om te achterhalen op welke punten en in welke mate de standpunten van GroenLinks overeenkomen met en verschillen van die van de SER, het PBL en de Rabobank.

De theorieën over *degrowth* en ecologische modernisering dienen als theoretische basis voor de analyse van het duurzaamheidsstandpunt van GroenLinks. Er wordt gekeken hoe de ontwikkeling van dat standpunt is geweest en van daaruit kijken we naar de huidige standpunten. Centraal in het model staat de hoofdvraag of duurzaamheid en krimp te combineren vallen. Ten slotte volgen hieruit de conclusies en de aanbevelingen.

Model 1 Onderzoeksmodel

Relevantie

Een onderzoek heeft een maatschappelijke en wetenschappelijke relevantie. Wetenschappelijke relevantie betekent dat de scriptie is ingebed in bestaand wetenschappelijk onderzoek en van belang is voor verdere theorievorming of voor het ontwikkelen van wetenschappelijke verklaringen, inzichten of verduidelijkingen. Bij maatschappelijke relevantie gaat het over de vraag op welke wijze het onderzoek bijdraagt aan de oplossing van een probleem waar mensen in de praktijk tegenaan lopen (Van den Heuvel, 2009).

De wetenschappelijke relevantie van dit onderzoek ligt in de toepassing van theorie over ecologische modernisering en *degrowth* op demografische krimp. Beide theorieën verschillen namelijk sterk van elkaar in de wijze waarop milieuproblemen aangepakt moeten worden. Welke oplossing je gebruikt om problemen op te lossen in krimpgebieden hangt dan ook sterk af welke theorie je volgt. Daarnaast draagt dit onderzoek bij aan het vergroten van de kennis over de koppeling tussen krimp en duurzaamheid. In Nederland is er namelijk wel kennis aanwezig over de oorzaken en gevolgen van demografische krimp, maar hierin wordt vaak niet ingegaan op het thema duurzaamheid. Dit onderzoek zou een eerste aanzet kunnen zijn om deze leemte op te vullen.

De maatschappelijke relevantie richt zich op het debat omtrent demografische ontwikkeling en de positie van GroenLinks daarin. Bevolkingsdaling is een actueel thema en de discussie wordt door verschillende partijen gevoerd. Deze thesis belicht het thema zowel vanuit de theorieën rondom duurzaamheid, de analyses van de krimpproblematiek en vanuit het standpunt van GroenLinks. Daarnaast hebben politici in gebieden die te maken hebben met bevolkingsdaling vragen over hoe ze er in slagen de leefbaarheid op peil te houden en tegelijkertijd duurzaamheid te stimuleren. Deze scriptie biedt actuele informatie over bevolkingskrimp en geeft lokale politici handvatten over de wijze waarop zij lokaal beleid kunnen ontwikkelen op dit thema.

Leeswijzer

In hoofdstuk twee wordt het theoretisch kader geschetst waarna in hoofdstuk drie over de toegepaste onderzoeksmethoden en –materiaal verantwoording wordt afgelegd. Het empirische gedeelte start bij hoofdstuk vier waarin een beschrijving wordt gegeven van demografische krimp in Nederland en een introductie op de problemen op het gebied van wonen, voorzieningen en werkgelegenheid. In hoofdstuk vijf worden de voorstellen van GroenLinks met betrekking tot demografische krimp onderzocht waarna deze in hoofdstuk zes vergeleken worden met de voorstellen van de Sociaal-Economische Raad, het Planbureau voor de Leefomgeving en de Rabobank. In hoofdstuk zeven keren we terug bij GroenLinks om te zien hoe sinds haar oprichting in 1990 de standpunten over duurzaamheid zich ontwikkeld hebben. In hoofdstuk acht kijken we of het mogelijk is om krimp en duurzaamheid te combineren. In hoofdstuk negen staan de conclusies en aanbevelingen waarna in hoofdstuk tien een korte reflectie volgt op het onderzoek.

H2 Theoretisch perspectief

Theoretisch kader

Het theoretisch kader van dit onderzoek bestaat uit de theorieën over *degrowth* en ecologische modernisering. Beide milieusociologische theorieën verschillen sterk van elkaar, zowel in de analyse van milieuproblemen als de wijze waarop deze opgelost moeten worden. Hierdoor hebben ze ook een andere kijk op de verhouding tussen markt, staat en civil society en de rol van de techniek. Daar waar ecologische modernisering ervan uit gaat dat economische groei en verbetering van milieukwaliteit te combineren valt, stelt *degrowth* dat er een cultuuromslag moet komen en we terug moeten in productie en consumptie om een milieucatastrofe te voorkomen. In dit hoofdstuk beschrijven we de ontstaansgeschiedenis en de kern van beide theorieën, vervolgens gaan we in op de kritiek die op alle twee de theorieën bestaat en ten slotte zullen zowel *degrowth* als ecologische modernisering geoperationaliseerd worden om ze te kunnen toepassen op demografische krimp.

Degrowth

De theorie van *degrowth* heeft haar wortels in de 'grenzen aan de groei' discussie. De Engelse econoom Thomas Malthus voorspelde in *An Essay on the Principle of Population* (1798) dat de landbouwproductie de snel groeiende bevolking niet bij kon houden. De gemiddelde productie per hectare zou dalen doordat voedsel nu ook op minder vruchtbare bodem werd geproduceerd met hogere voedselprijzen en honger tot gevolg. De oplossing van Malthus was het voeren van bevolkingspolitiek om daarmee te voorkomen dat er teveel mensen op de wereld zouden komen. De fout die hij maakte was dat hij de status quo doortrok naar de toekomst. Hij had buiten technologische vernieuwing gerekend. Door de baanbrekende uitvindingen van kunstmest door Justus von Liebig en de systematische plantenveredeling door Gregor Mendel ontstond er een landbouwrevolutie met een vermenigvuldiging van de voedselopbrengsten (Fücks, 2011).

Met de publicatie van *The Limits to Growth* in 1972 door Meadows en de Club van Rome kwam de discussie over de grenzen van de groei weer in een stroomversnelling terecht. In dit rapport stellen zij dat oneindige groei van productie en consumptie binnen een begrensd systeem niet mogelijk is. Als we op de deze manier blijven doorgaan zullen grondstoffen en voedsel opraken, met de ineenstorting van het huidige systeem tot gevolg. In het spoor van de Club van Rome volgde er een groot aantal publicaties met datzelfde thema. In het boek *Tools for Conviviality* (1973) formuleert Ivan Illich de wet van de twee drempels: voorbij de eerste drempel zijn ontwikkelingen positief en zorgt groei voor meer welzijn, voorbij de tweede drempel slaat de ontwikkeling om en wordt meer groei antiproductief. Uit 1972 stamt ook het boek *Steady-State Economics* van Herman Daly. Daly wil af van kwantitatieve groei en bepleit een economie die niet meer in omvang groeit, maar zich wel nog ontwikkelt in kwalitatieve zin. De wiskundige Nicholas Georgescu-Roegen heeft ook sterk bijgedragen aan de discussie over de grenzen aan de groei. Op basis van de wetten van de thermodynamica bewees hij dat exponentiële groei op een begrensde planeet uitgesloten is (Malcorps, 2011).

Recent hebben twee boeken weer de aandacht op *degrowth* gevestigd. Het eerste boek is van Tim Jackson, professor in Sustainable Development aan de universiteit van Surry en voormalig economisch commissaris van de commissie voor duurzame ontwikkeling van de Engelse regering. In zijn boek *Prosperity without Growth: Economics for a Finite Planet* (2009) weet hij de verschillende stromingen die er zijn binnen de '*degrowth*' gemeenschap te bundelen en samen te vatten tot een coherent verhaal. De voorstellen in zijn boek deelt hij op in drie categorieën: het vaststellen van grenzen, het aanpassen van het economische model en het veranderen van de sociale logica. Bij het vaststellen van de grenzen gaat het om het instellen van een grondstof- en emissieplafonds en maken van afdwingbare reductiedoelstellingen. Door het fiscale stelsel te vergroenen wordt

vervuilen duurder en duurzame productie en consumptie goedkoper. Als hij spreekt over aanpassingen in het economisch model betekent dit de ontwikkeling van een ecologische macro-economie, investeren in werkgelegenheid, activa en infrastructuur, het bevorderen van financiële en fiscale voorzichtigheid en het herzien van de nationale rekeningen. Zo steunt Jackson Stiglitz en Sen (2008) in hun kritiek op het Bruto Binnenlands Product als maatstaaf voor welvaart. Het derde punt, het veranderen van de sociale logica, heeft betrekking op werktijdverkorting, aanpak van systeemgebonden ongelijkheid, het meten van mogelijkheden en ontplooiing, versterking van het sociaal kapitaal en het ontmantelen van de cultuur van consumentisme.

Het tweede boek is van Serge Latouche, emeritus professor in de economie aan de universiteit van Parijs-Zuid. Zijn boek *Farewell to Growth* (2009) is radicaler dan het boek van Jackson. In zijn boek presenteert Latouche een verkiezingsprogramma op basis van de acht basisprincipes die tot *degrowth* kunnen leiden (zie box). Van de acht punten zijn *recycle en re-use* bekende begrippen. Bij *re-evaluate* gaat het om herwaardering van waarden zoals altruïsme, vakmanschap en burgerschap. Deze waarden moeten belangrijker zijn dan de hoogte van je banksaldo. Het begrip *relocalize* staat voor de zelfredzaamheid van lokale gemeenschappen. Financiering van productie en de vervaardiging van producten zelf moeten weer op lokaal niveau geregeld worden. Daarnaast moeten gemeenschappen ook meer

De acht basisprincipes van *degrowth* volgens Latouche

- *Re-evaluate*
- *Relocalize*
- *Reduce*
- *Reconceptualize*
- *Restructure*
- *Redistribute*
- *Re-use*
- *Recycle*

politieke bevoegdheden krijgen. *Reduce* is een radicaal pleidooi voor het reduceren van consumptie, het verkorten en gelijkmatig verdelen van werktijd over de bevolking, het beperken van massatoerisme en het invoeren van het voorzorgsprincipe zodat vervuiling voorkomen wordt. Met het begrip *reconceptualize* bedoeld Latouche dat begrippen als rijk en arm geherdefinieerd dienen te worden. Bij *redistribute* gaat het ten slotte om een herverdeling van inkomsten en rijkdommen binnen een land maar ook tussen de werelddelen. Op basis van de acht basisprincipes komt Latouche met een lijst met programmapunten waaronder voorstellen zoals het invoeren van ecotaksen, het verminderen van vervoersbewegingen door het regionaliseren van productie, de promotie van 'productie' van relationele goederen zoals vriendschap en noaberschap, het beboeten van adverteren en een moratorium op technowetenschappelijke uitvindingen zoals genetisch gemodificeerde organismen.

Het *degrowth* programma van Jackson is een mildere versie dan dat van Latouche, maar in de kern gaan ze uit van het zelfde, namelijk dat we moeten stoppen met het denken in termen als groei en vooruitgang, en we ons meer moeten focussen op zaken als kwaliteit en selectieve krimp. In plaats van welvaartsstijging in de vorm van groei in bruto nationaal product moeten we groeien in welzijn en kwaliteit van leven. Dit kan door energie en voedsel regionaal te produceren en te consumeren. Ook zal arbeid eerlijker over de bevolking verdeeld moeten worden waardoor er minder werkloosheid is en iedereen een inkomen heeft. Recycling en hergebruik zijn de standaard en afval wordt zoveel mogelijk uitgebannen. Naast de overheid die door middel van ge- en verboden productie en consumptie moeten gaan sturen krijgt ook de lokale gemeenschap weer een grote rol.

De theorie van *degrowth* roept ook veel kritiek op. Grootste kritiekpunt is dat de theorie te radicaal en te vaag zou zijn om mainstream te worden. Zelfs Latouche erkent in zijn boek dat een politicus met een *degrowth* agenda niet populair zal zijn (Latouche, 2010). Volgens Kallis (2010a) zullen vooral groepen die iets te verliezen hebben zich tegen *degrowth* gaan verzetten, misschien zelfs met geweld. Zelfs theoretisch valt het volgens Kallis (2010b) niet in te voeren omdat het een draconisch overheidsingrijpen vereist dat niet meer geaccepteerd zal worden door de bevolking. Volgens Van den Bergh (2011) is het niet duidelijk wat er nu moet krimpen en ontbreekt het aan goed meetbare vast omliggende beleidsmaatregelen. Het is daarom volgens hem een nieuwe vorm van kritiek op de markteconomie en het kapitalisme in het algemeen. Ralf Fücks, directeur van de aan de Grünen

gelieerde wetenschappelijk bureau Heinrich-Böll-Stiftung, ziet in *degrowth* een nieuwe vorm van linkse groene antikapitalistische kritiek (Fücks, Persoonlijke communicatie, 4 juli 2011).

Ecologische modernisering

Als reactie op het als negatief ervaren 'einde aan de groei' denken is in de jaren tachtig de theorie van ecologische modernisering ontstaan. Door Jänicke (2008) wordt ecologische modernisering omschreven als een positieve, op technologie gebaseerde en op innovatie georiënteerde benadering van milieubeleid. Kern van ecologische modernisering is dat door gebruik te maken van de dynamiek van de vrije markt milieuproblemen opgelost kunnen worden. De modernisering moet niet worden teruggedraaid, aldus Mol en Spaargaren (2000), maar we moeten juist verder moderniseren. In tegenstelling tot wat *degrowth* voorstaat, moeten we volgens Huber (1991) geen milieubeleid proberen in te voeren dat gebaseerd is op schaarste, soberheid en bureaucratische interventies, maar moet we de moderniteit moderniseren en daarbij rekening houden met de markteconomie, een moderne levensstijl en de verzorgingsstaat. Denkers binnen deze theorie gaan ervan uit dat de omslag naar een meer duurzame samenleving gemaakt kan worden binnen de kaders van de huidige industriële samenleving en markten (Warner, 2010). Zo zijn volgens Hajer (1995) ecologie en economie geen tegengestelde polen, maar kunnen de belangen samengaan.

Zowel de overheid als het bedrijfsleven hebben een grote rol binnen ecologische modernisering. Volgens Jänicke (2008) kan de overheid door middel van intelligente milieuregelgeving innovatie binnen het bedrijfsleven stimuleren. Door het invoeren van nieuwe regelgeving kunnen nieuwe markten gecreëerd worden of bestaande markten ondersteund. Door moderne regelgeving kan een land internationaal trendsetter worden waardoor bedrijven die daarop geanticipeerd hebben een marktvoordeel krijgen. Regelgeving kan zorgen voor een gelijkwaardig speelveld; alle deelnemers moeten namelijk voldoen aan dezelfde regels. Spaargaren (2000) stelt dat de overheid mensen kan sturen in de richting van duurzame consumptie door de inrichting van de samenleving te veranderen. Ten slotte kan de overheid vervuilende producten verbieden of duurzame producten juist stimuleren waardoor bedrijven zich geen zorgen hoeven te maken over of er wel vraag naar hun product zal zijn.

Bij ecologische modernisering worden bedrijven medeverantwoordelijk voor het oplossen van milieuproblemen. Zo kunnen zij hun milieubelasting reduceren door incrementele verbeteringen of radicale innovaties. Dit kan door efficiënter gebruik van materialen, energie, transport, ruimte of beter kijken naar risico's van processen, producten of materialen (Jänicke, 2008). Het verschuiven van 'end-of-pipe' technieken naar ecologische innovaties van producten en processen is integraal onderdeel van ecologische modernisering (Huber, 1991).

Ook op de theorie van ecologische modernisering is veel kritiek geuit. Zo zou de theorie zich te sterk richten op de westerse geïndustrialiseerde samenleving, zich alleen bezig houden met economische en technologische aspecten, en daarbij voorbij gaan aan vragen omtrent democratie en eerlijke verdeling van welvaart (Blowers, 1997; Carter, 2001). Volgens Jänicke (2008) biedt ecologische modernisering geen oplossing voor problemen waar geen (marktgeoriënteerde) technologische oplossingen voorhanden zijn zoals erosie, verlies aan biodiversiteit of de definitieve opslag van radioactief afval. Daarnaast biedt zij geen oplossing voor risico's die direct zijn en waarbij op korte termijn actie ondernomen moet worden. Ook heeft ecologische modernisering volgens Jänicke weinig aandacht voor het *reboundeffect*, het effect waardoor gerealiseerde besparingen ongedaan worden gemaakt door extra consumptie. Ten slotte zullen groepen die de negatieve consequenties van ecologische modernisering zullen ondervinden zich er tegen gaan verzetten, zoals bijvoorbeeld de mijnbouwindustrie, staalindustrie en energieproducenten.

Operationalisering

Om demografische krimp met behulp van de theorie van *degrowth* en ecologische modernisering te kunnen analyseren zullen deze theorieën geoperationaliseerd moeten worden omdat geen van beide specifiek ingaan op de problematiek rondom bevolkingsdaling. Operationaliseren is volgens Verschuren en Doorewaard (2005) het vertalen van begrippen in meetbare aspecten. Operationaliseren is een noodzakelijk simplificatie van een theorie, in dit geval ook om de tegenstellingen tussen de verschillende theorieën scherp te krijgen.

Kern van de theorie van *degrowth* is dat we terug moeten in productie en consumptie en dat dit zoveel mogelijk op lokaal niveau geregeld moet worden. Wanneer we deze redenering doortrekken moet er bij bevolkingsdaling ingezet worden op zelfvoorzienende gemeenschappen. Dit kan bijvoorbeeld door energie regionaal op te wekken en te verkopen, en door lokale productie en consumptie te stimuleren met behulp van biologische landbouw en kleine afzetcoöperaties. Deze ontwikkeling zorgt voor een stimulans van de werkgelegenheid, daarnaast blijft geld dat anders zou wegvloeien nu in de regio. Ouderenzorg kan door de gemeenschap zelf worden georganiseerd, mits er voldoende ondersteuning is van professionals. Door de lokale gemeenschap meer zeggenschap te geven, krijgen burgers de mogelijkheid om hun eigen leven vorm te geven. De overheid heeft als taak deze ontwikkeling te sturen en te versnellen.

Als we vanuit het perspectief van ecologische modernisering naar bevolkingsdaling kijken zullen de problemen voornamelijk door innovatie, technologische vooruitgang en de markt opgelost moeten worden. Zo zal dienstverlening via internet een groot deel van de bestaande dienstverlening kunnen overnemen. Het verdwijnen van voorzieningen zoals een supermarkt en een apotheek kunnen opgevangen worden door winkelen via internet. Techniek zal ook een grotere rol moeten krijgen bij ouderenzorg. Door domotica en digitalisering is zorg op afstand mogelijk. Innovatieve ondernemers zullen niches in de markt gaan zoeken en nieuwe diensten aanbieden. De overheid moet door de juiste condities te creëren deze ontwikkeling stimuleren en zorgen dat deze ontwikkelingen plaatsvinden binnen de grenzen van het milieu.

Of een voorstel van GroenLinks beter onder *degrowth* geschaard kan worden of meer wegheeft van ecologische modernisering hangt dus af van de rol van de overheid en de markt, de verhouding tussen ecologie en economie en ten slotte de rol van de burgers. Daar waar bij *degrowth* de overheid een dominante rol speelt, hoeft zij bij ecologische modernisering er alleen maar voor zorgen dat door middel van intelligente wet- en regelgeving de potenties van de markt maximaal benut worden. De markt heeft dus de centrale rol bij ecologische modernisering. Vervolgens kijken we hoe een maatregel scoort op het gebied van ecologie-economie. Ecologische modernisering gaat er vanuit dat beide relatief eenvoudig verenigbaar zijn, terwijl *degrowth* ecologie laat prevaleren boven economie als ze onverenigbaar blijken. Ten slotte kijken we naar de mate waarin burgers een actieve rol spelen. Daar waar burgers bij ecologische modernisering alleen de rol van consument kunnen hebben, is het ideaal bij *degrowth* dat burgers actief gaan participeren of, in meer extreme vormen, de wens hebben tot lokale zelfbeschikking en/of autarkie.

H3 Methodologie

Onderzoeksstrategie en –materiaal

In deze paragraaf leg ik verantwoording af over de wijze waarop het onderzoeksmateriaal vergaard en verwerkt is. Hierbij zullen we achtereenvolgens ingaan op de voorbereiding, het theoretisch kader en de stage bij Bureau De Helling. De werkbijeenkomst, de informatie uit Duitsland, de selectie van voorbeeldprojecten en de gebruikte interviewtechnieken worden apart besproken.

Vooronderzoek

Ter voorbereiding op de scriptie heb ik diverse interviews gehad met experts uit het veld van bevolkingsdaling, onder andere met Professor Gert-Jan Hospers, bijzonder hoogleraar City- en regiomarketing in Europa aan de Radboud Universiteit Nijmegen en auteur van het boek *Krimp!* (Hospers, 2010). Daarnaast ben ik op woensdag 2 februari 2011 in het kader van Lezingen op locatie meegeweest op een excursie naar de gemeente Kerkrade. Kerkrade is gelegen aan de grens van Nederland en Duitsland en heeft al decennia lang te maken met bevolkingskrimp. Tijdens de excursie waren er presentaties van wethouder Terpstra van de gemeente Kerkrade, Koen Augustijn namens Parkstad Limburg, Ron Loozen, citymanager voor de gemeente Kerkrade en Johan de Niet, gebiedsontwikkelaar in dienst bij woningcorporatie Hestia Groep. Elk van de sprekers besprak de problematiek rondom bevolkingsdaling vanuit zijn eigen invalshoek waardoor je als toehoorder snel geïnformeerd raakte over de verschillende dimensies van het probleem. Onderdeel van de excursie was ook een rondleiding door de wijk Kerkrade-West, een oude mijnwerkerskolonie die al jaren kampt met leegloop. In de wijk zijn de fysieke consequenties van bevolkingsdaling goed zichtbaar in de vorm van verloedering, vervuiling, leegstand en verkrotting.

Theoretisch kader

De theorie van *degrowth* en ecologische modernisering dienen als basis van dit onderzoek, en zijn in hoofdstuk 2 beschreven. Gekozen is voor deze theorieën omdat ze sterk van elkaar verschillen over de wijze waarop milieuproblemen opgelost kunnen worden. Daarnaast zijn beide theorieën wetenschappelijk goed onderbouwd en uitvoerig besproken. Voorafgaand aan de stage zijn beide theorieën uitgewerkt en geoperationaliseerd. Voor de beschrijving van *degrowth* is gebruik gemaakt van het boek *Farewell to growth* (2009) van Professor Latouche en *Prosperity Without Growth* (2009) van Tim Jackson. Artikelen uit wetenschappelijke tijdschriften zijn de voornaamste bron bij de behandeling van ecologische modernisering.

Stage GroenLinks

Tussen 7 februari en 31 augustus 2011 heb ik stage gelopen bij Bureau De Helling, het Wetenschappelijk Bureau van GroenLinks. Tijdens deze stage heb ik diverse werkzaamheden uitgevoerd ten behoeve van de organisatie en in het kader van mijn scriptie. Allereerst heb ik een beschrijving gemaakt van de problematiek rondom bevolkingsdaling waarbij ik de publicaties van het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL), de Sociaal-Economische Raad (SER) en de Rabobank gebruikt heb. Vervolgens ben ik onderzoek gaan doen naar de standpunten van GroenLinks over bevolkingsdaling. Daarvoor is de nota *Krimp in de regio? Pimp de regio!* gelezen en geanalyseerd (zie hoofdstuk 5 en 6) en vervolgens heb ik op 2 maart 2011 over deze nota gesproken met GroenLinks Tweede Kamerlid Niels van den Berge en fractiemedewerkers Joris Wijnhoven en Rinske Post. Ten slotte heb ik de verkiezingsprogramma's voor de Provinciale Staten verkiezingen in 2011 uitgeplozen op dit onderwerp.

Bij de analyse in hoofdstuk 6 worden de nota *Krimp in de regio? Pimp de Regio!* van de Tweede Kamerfractie en de hoofdstukken over demografische krimp uit de provinciale verkiezingsprogramma's van GroenLinks Groningen, Drenthe en Zuid-Holland vergeleken met de rapporten van het PBL, de SER en de Rabobank. Ondanks het feit dat de publicaties sterk van elkaar verschillen qua omvang, focus en gedetailleerdheid is het toch mogelijk om ze onderling te vergelijken. De hoofdstukken over demografische krimp uit de verkiezingsprogramma's zijn onderdeel van een groter geheel waardoor voorstellen soms niet onder krimp, maar onder een ander hoofdstuk zijn opgenomen. De verkiezingsprogramma's zijn volledig gescand op onderwerpen die met bevolkingsdaling te maken hebben; daarbij zijn geen vernieuwende voorstellen gevonden, die niet al door andere provinciale fracties genoemd zijn. Daarom laat ik ze buiten beschouwing.

Bevolkingsdaling is een zeer actueel onderwerp en in de media is er veel aandacht voor. Hierdoor kon er veelvuldig gebruik gemaakt worden van krantenartikelen uit landelijke dagbladen zoals Trouw, NRC en de Volkskrant en uit regionale kranten zoals De Gelderlander, Leeuwarder Courant, Dagblad van het Noorden en Limburgs Dagblad. Daarnaast zijn televisiedocumentaires van publieke en regionale omroeporganisaties bekeken en benut.

Hoofdstuk 7 geeft een historisch overzicht van de duurzaamheidsstandpunten van GroenLinks. De informatie over de duurzaamheidsstandpunten is afkomstig uit landelijke verkiezingsprogramma's van GroenLinks, de beginselprogramma's van 1990 en 2008 en gezamenlijke publicaties van de fractie of individuele GroenLinks politici. Ook is er gebruik gemaakt van het recent verschenen boek *Van de straat naar de staat? : GroenLinks 1990-2010* (2010) waarin een beschrijving wordt gegeven van de ontwikkeling van GroenLinks sinds haar oprichting in 1990.

Werkbijeenkomst

Om de bevindingen van het onderzoek tussentijds te toetsen is er in samenwerking met het Landelijk Bureau van GroenLinks op 21 juni 2011 een werkbijeenkomst voor GroenLinks Statenleden georganiseerd met als thema bevolkingsdaling. De bijeenkomst bestond uit twee delen: een powerpointpresentatie met daarin de voorlopige bevindingen van het onderzoek en aansluitend een plenaire sessie waarbij Statenleden met elkaar konden discussiëren over dit onderwerp. De uitkomsten van de werkbijeenkomst zijn teruggekoppeld aan de deelnemers en verwerkt in deze scriptie. Een verslag van de bijeenkomst is als bijlage opgenomen bij dit onderzoek, de uitkomsten van de werkbijeenkomst zijn verwerkt in hoofdstuk 5.

Duitsland

Omdat Duitsland al langer kampt met regionale bevolkingsdaling is er ook gebruik gemaakt van informatie van de Duitse zusterpartij van GroenLinks, Bündnis90/ Die Grünen. Samen met medewerkers van het Wetenschappelijk Bureau, het landelijk bureau en de Tweede Kamerfractie heb ik op 2 juli 2011 een bezoek gebracht aan Berlijn waar Die Grünen onder de titel "Antrieb Zukunft" een toekomstcongres georganiseerd hadden. Het congres ging over de thema's waar de groenen zich in de toekomst mee bezig moeten houden. Een van de deelsessies had de titel "Daseinsversorge der Kommunen", vrij vertaald 'het instandhouden van de gemeenschap'. In deze deelsessie werd aan de hand van stellingen gesproken over problemen die bevolkingsdaling op het platteland van Duitsland veroorzaakt.

Daarnaast heeft de groene fractie in de Bondsdag twee fractiebesluiten naar buiten gebracht met daarin een uiteenzetting van haar standpunten over demografische krimp. Deze standpunten zijn naar de Nederlandse situatie vertaald en zijn vervolgens vergeleken met die van GroenLinks om te zien waar de overeenkomsten en verschillen liggen. De vertaalde standpunten en de analyse zijn opgenomen in hoofdstuk 8.

Casussen

Uit het gesprek met Niels van den Berge op 2 maart en tijdens de werkbijeenkomst met Statenleden op 21 juli bleek dat er grote behoefte is aan goede praktijkvoorbeelden. Om deze leemte op te vullen zijn enkele projecten bezocht. De selectie van de projecten is gebeurd in meerdere stappen. Allereerst is er een groslijst gemaakt van projecten die genoemd werden in publicaties over demografische krimp waarna deze is onderverdeeld in de thema's wonen, voorzieningen en werkgelegenheid. Per categorie is een project is gekozen dat voldoende innovatief is ten opzichte van de andere projecten en van voldoende omvang zodat er iets te documenteren valt. In hoofdstuk 8 worden de drie projecten beschreven en geanalyseerd.

Bij het thema wonen is gekozen voor het project 'passief wonen in de bestaande bebouwing' van de Hestia Groep. Zij bezit in de regio Heerlen/Kerkrade veel woningen en samen met de Regio Parkstad Limburg is zij actief bezig deze toekomstbestendig te maken. Gekozen is voor de Hestia Groep omdat zij bij het project een innovatieve renovatiemethode gebruikt; dit onderscheidt haar van andere projecten. Bij het thema voorzieningen is gekozen voor de welzijnsorganisatie Skewiel. Deze organisatie is gevestigd in Oentsjerk, een regio die in de toekomst te maken gaat krijgen met bevolkingsdaling. Hierop heeft zij geanticipeerd door alle welzijnsdiensten onder te brengen in een multifunctioneel gebouw. Bij het thema werkgelegenheid is gekozen voor Support&Co. Het concept Support&Co exploiteert supermarkten in regio's die kampen met bevolkingsdaling wordt in de publicatie *Krimpt je regio? Pimp de regio!* (2011) genoemd als voorbeeld van multifunctioneel ondernemerschap. In dit concept wordt de supermarkt genoemd die naast de verkoop van levensmiddelen ook diensten biedt zoals re-integratie en werkgelegenheid voor mensen met een zorgvraag.

De interviews met de heer Van de Meer van Support&Co en mevrouw Kits van Skewiel zijn op locatie afgenomen, het interview met de heer Vincken van de Hestia Groep was een telefonisch interview. Voor deze opzet is gekozen omdat het project van Hestia Groep nog niet gestart was waardoor een bezoek weinig meerwaarde zou opleveren. Bij Skewiel was die meerwaarde er wel omdat het interview gecombineerd kon worden met een rondleiding door het multifunctionele dienstencentrum. Support&Co heeft haar hoofdvestiging in Apeldoorn en is daarmee eenvoudig bereikbaar. Bij het interview met Skewiel en Support&Co is er gebruik gemaakt van een interviewlijst die vooraf is besproken met de stagebegeleider. Voor de verslaglegging is met instemming van de geïnterviewden een opname-apparaat gebruikt. Het verslag van alle drie de interviews is naar de geïnterviewde gestuurd ter accordering. Op de verzonden interviewverslagen zijn geen wijzigingen aangebracht door de geïnterviewden.

H4 Bevolkingsdaling in Nederland

Bevolkingsdaling is geen nieuw fenomeen

In 2009 publiceerde het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) samen met het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) een onderzoek waaruit bleek dat er tot 2040 in een kwart van de gemeenten sprake zal zijn van bevolkingsdaling. Deze zal niet evenredig verdeeld zijn over Nederland: delen van de Randstad zullen nog blijven groeien terwijl sommige gebieden in de periferie van Nederland al aan het krimpen zijn (PBL, 2009). In vervolgonderzoeken van het PBL (De Jong en Van Duin, 2010; Verwest en Van Dam, 2010) wordt deze ontwikkeling verder onderbouwd.

Anders dan sommige politici doen vermoeden, is bevolkingsdaling geen nieuw fenomeen; het is van alle tijden. In de afgelopen eeuwen zijn er vaker grote verschuivingen in inwoneraantallen te zien geweest. Zo laat De Vries (in Hospers, 2010) zien dat steden als Haarlem en Leiden tussen 1680 en 1750 bijna de helft van hun inwoners verloren door faillissementen in de textielindustrie en beschrijft Van der Woud (in Garretsen & SER, 2011) hoe Enkhuizen kromp van 22.000 inwoners in 1650 naar 5.400 inwoners in 1850.

Ook de afgelopen eeuw kenmerkte zich door grote demografische veranderingen. Tussen 1970 en 1995 steeg het aandeel van de Nederlandse bevolking in stedelijke gebieden van zestig naar ongeveer tachtig procent: het aandeel van de plattelandsbevolking halveerde dus in 25 jaar (Geerts, 1998). Door sluiting van de mijnen in Zuid-Limburg verdwenen daar veel banen, met grote demografische veranderingen tot gevolg. Hetzelfde beeld doet zich ook voor in Oost-Groningen waar door faillissementen in de papier- en kartonnageproductie vele tientallen werknemers hun heil elders moesten zoeken (Fontein et al., 2011). De Sociaal-Economische Raad (Garretsen & SER, 2011) beschrijft hoe in de negentiende eeuw een groot deel van de plattelandsbewoners naar de stad verhuisde, met sterke urbanisatie tot gevolg.

Bevolkingsdaling is niet specifiek Nederlands

Bevolkingsdaling is bovendien niet een specifiek Nederlands probleem; het komt voor in heel Europa. Zo kampt Duitsland al veel langer dan Nederland met bevolkingsdaling. Sinds die Wende in 1990 zijn er veel Oost-Duitsers verhuisd naar voormalig West-Duitsland waardoor steden als Leipzig en Maagdenburg sterk zijn gekrompen (Duitsland Instituut, 2011). Ook in het westen van Duitsland kent men deze problemen. Zo heeft het Ruhrgebied door de neergang van de mijnbouw en staalindustrie te maken met een spectaculaire bevolkingsdaling (Ehse, 2005). Inwoners van de drie noordelijke Bundesländer Nedersaksen, Sleeswijk-Holstein en vooral ook het voormalige Oost-Duitse Mecklenburg-Vorpommern trekken naar de stad, waardoor het platteland dreigt leeg te lopen (Kröhnert, 2011).

Ook Spanje kampt met bevolkingsdaling. Homan (2011) beschrijft de situatie in het Spaanse dorp Olmeda de la Cuesta, in de dunbevolkte provincie Cuenca, halverwege de Spaanse hoofdstad Madrid en de kuststad Valencia. Van de 33 geregistreerde bewoners wonen er maar 15 permanent in het dorp en deze zijn allemaal ouder dan zeventig. Voor voorzieningen moeten de bewoners naar een nabijgelegen dorp, de school is al sinds 1973 gesloten. Omdat werken in de stad veel aantrekkelijker is dan op het platteland zijn alle jongeren vertrokken. Alleen 's zomers komen ze af en toe terug naar de streek waar ze geboren zijn. Om verdere bevolkingsdaling tegen te gaan verkoopt de gemeente nu stukken grond en huizen voor zeer lage bedragen. De bewoners denken niet dat deze maatregelen de leegloop zullen tegen gaan. De kans is dan ook groot dat het dorp binnen nu en tien jaar verwordt tot een *pueblos abandonados* (verlaten dorp), waarvan er op dit moment in Spanje al ongeveer drieduizend zijn (Homan, 2011).

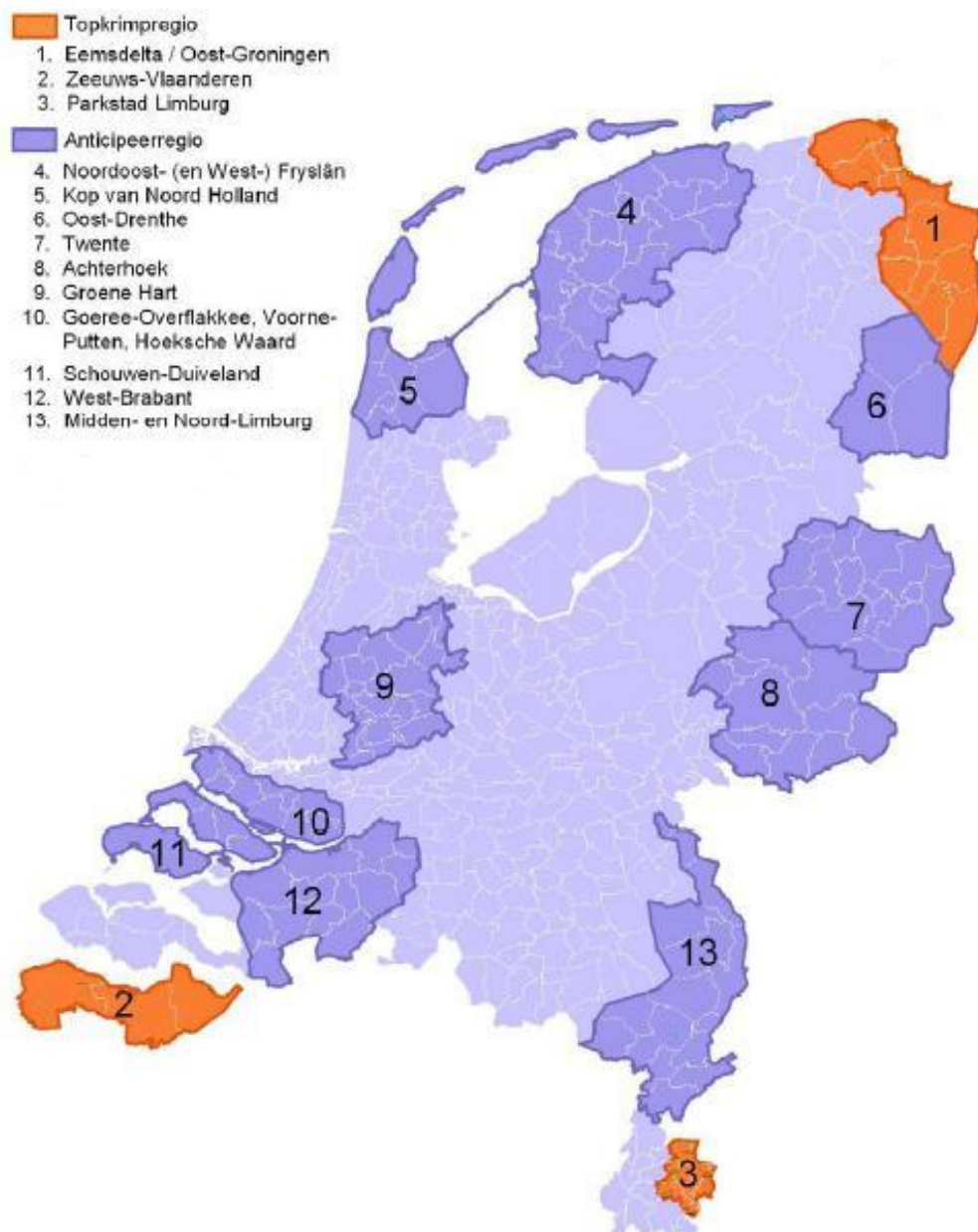
Naast Spanje en Duitsland hebben ook de Scandinavische landen en Frankrijk te maken met een dalende populatie en leeglopende dorpen. Hoewel ook grote delen van Nederland zullen krimpen, verwacht het PBL niet dat de bevolkingsdaling in Nederland dezelfde omvang zal krijgen als in andere Europese landen. Daardoor zullen de ruimtelijke gevolgen niet vergelijkbaar zijn. Zo is de kans op spookdorpen in Nederland klein omdat de afstanden beperkt zijn en alle regio's in de nabijheid van grote steden liggen. Wel moet bevolkingsdaling als een serieus probleem worden erkend en behandeld, zonder de gevolgen te overdrijven (Verwest en Van Dam, 2010).

Krimp- en anticipeerregio's

In het debat over bevolkingskrimp worden verschillende begrippen gebruikt. Daar waar het Interbestuurlijk Actieplan Bevolkingsdaling (IAB, 2009) spreekt over krimp- en anticipeerregio's, onderscheiden het PBL (Verwest en Van Dam, 2010) en de SER (Garretsen & SER, 2011) eerste en tweede generatie krimpregio's, terwijl Alterra (Fontein et al., 2011) spreekt over topkrimpregio's en anticipeerregio's. In dit verslag zal gebruik worden gemaakt van de begrippen uit het IAB, omdat deze het meest gangbaar zijn in bestuurlijke rapportages.

Er is sprake van een krimpregio wanneer meerdere buurgemeenten structureel met een of meerdere vormen van demografische krimp te maken hebben of in de nabije toekomst zullen krijgen. In Nederland zijn dit de Eemsdelta, Parkstad Limburg en Zeeuws-Vlaanderen. Deze regio's hebben zich niet kunnen voorbereiden op de krimp waardoor bestuurders ter plaatse alles moeten uitproberen en uitvinden (Verwest en Van Dam, 2010).

Anticipeerregio's hebben nog niet te maken met een structurele bevolkingsdaling maar zullen daar tussen nu en 2030 wel mee worden geconfronteerd. Het gaat om de volgende regio's: Midden-Limburg, Noord-Limburg, de Achterhoek, Oost-Drenthe, Twente, het Groene Hart, West-Brabant, Goeree-Overflakkee, Voorne-Putten, de Hoeksche Waard, Noordoost-Friesland, West-Friesland (deels), de Kop van Noord-Holland en Schouwen-Duiveland. In tegenstelling tot de eerste generatie krimpregio's kan men zich hier wel voorbereiden op krimp (Verwest en Van Dam, 2010). In afbeelding 1 zijn de krimpgebieden oranje gekleurd en de anticipeerregio's blauw.

Afbeelding 1 Krimp- en anticipieerregio's (Fontein et al., 2011)

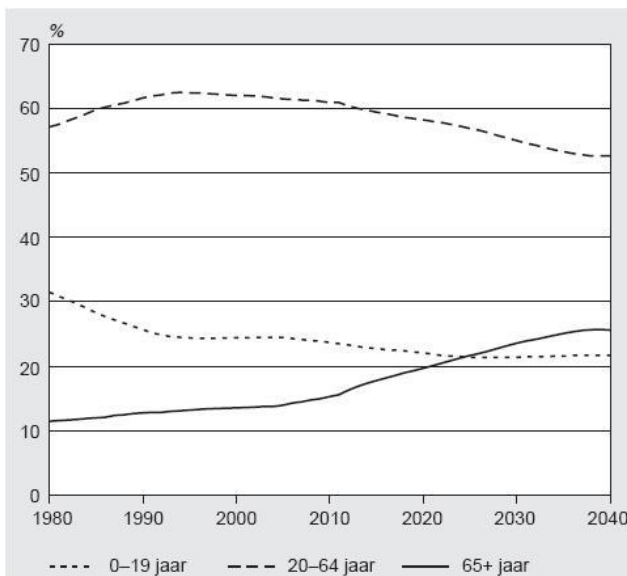
Oorzaken en verschijningsvormen

Krimp manifesteert zich anders naarmate de regio sterk is verstedelijkt of voornamelijk bestaat uit landelijk gebied. Dit komt doordat in het landelijk gebied het voorzieningenniveau van oudsher lager is dan in stedelijke gebieden. Hierdoor is men gewend om verder te reizen voor onderwijs en zorg. In stedelijke gebieden zijn de gevolgen van bevolkingsdaling sneller zichtbaar in de vorm van leegstand en verpaupering (Verwest en Van Dam, 2010). Door deze verschillen is het niet mogelijk een blauwdruk te schrijven voor heel Nederland. Er zal per regio gekeken moeten worden hoe de effecten van krimp kunnen worden opgevangen.

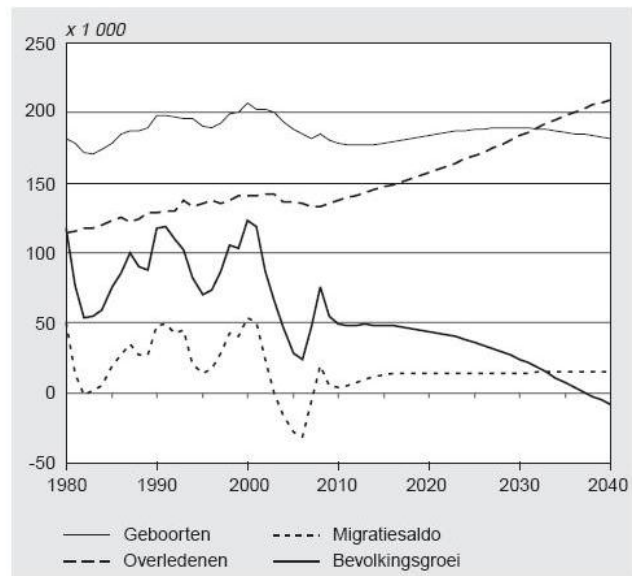
Volgens Van Dam (in Verwest en Van Dam, 2010) kent bevolkingsdaling grofweg drie oorzaken, namelijk: sociaal-culturele ontwikkelingen, economische ontwikkelingen en planologische beslissingen. Sociaal-culturele ontwikkelingen zoals individualisering en emancipatie hebben voor veranderingen in het geboortecijfer gezorgd. Hierdoor is het aantal personen per huishouden

gedaald, terwijl de individualisering een stijging van het aantal één- en tweepersoons huishoudens heeft veroorzaakt. Economische ontwikkelingen in de conjunctuur of in de werkgelegenheid hebben invloed op migratiebewegingen. Als er in de ene regio geen werk te vinden is, vertrekken mensen naar regio's waar dat wel aanwezig is. Planologische beslissingen, en dan vooral het VINEX-beleid zoals dat in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw is gevoerd, zijn van invloed geweest op waar wel en waar niet gebouwd mag worden.

Hoewel demografische krimp als begrip eenduidigheid suggereert, is hiervan geen sprake, het manifesteert zich in verschillende vormen. Zowel Garretsen (2011) als Verwest en Van Dam (2010) onderscheiden bevolkingsdaling door vergrijzing, door binnenlandse migratie en door verdunning van huishoudens.

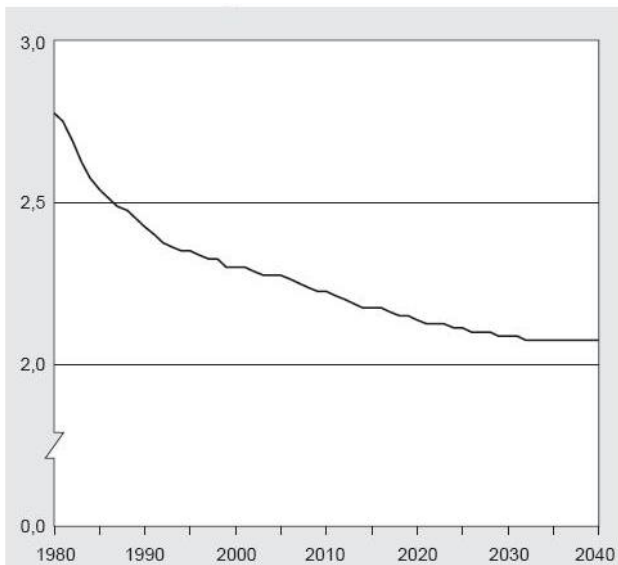
Grafiek 1 Bevolking per component (De Jong en Van Duin, 2010)

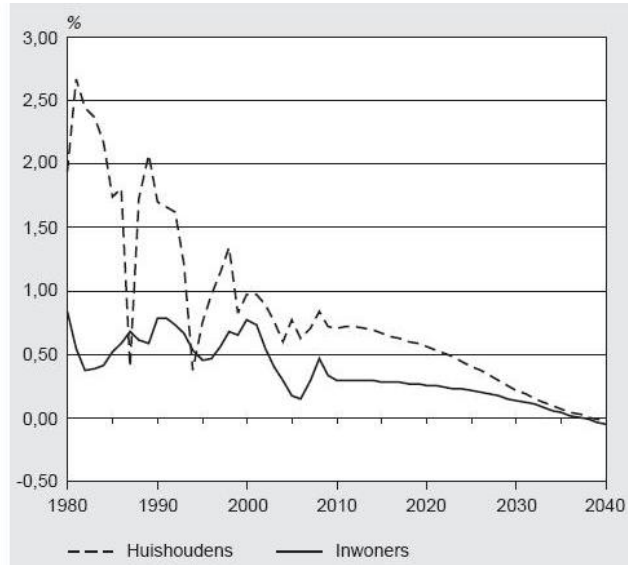
Grafiek 2 Bevolking naar leeftijdsgroep (De Jong en Van Duin, 2010)

Zo zal het aandeel vijfenzestig plussers de komende jaren flink stijgen terwijl het aandeel jongeren (0-19 jaar) zal dalen (zie grafiek 1). Dit komt voornamelijk doordat mensen tegenwoordig gemiddeld genomen ouder worden en het aantal geboortes afneemt (zie grafiek 2). Vergrijzing leidt tot een hoger aantal sterfgevallen, een kleiner wordende beroepsbevolking en een lager geboortecijfer. Een ander gevolg is dat er een groter beroep zal zijn op zorg en de detailhandel zich zal moeten aanpassen aan een ander bestedingspatroon omdat ouderen hun geld anders uitgeven dan jongeren.

Een andere oorzaak is binnenlandse migratie. Binnenlandse migratie is het verhuizen van groepen mensen binnen een land en heeft vaak de vorm van selectieve migratie. Vertrek van specifieke groepen zoals gezinnen, huishoudens met hogere inkomens of autochtonen kunnen de sociale samenhang in een wijk of buurt sterk beïnvloeden. Jongeren zijn de grootste groep binnen de selectieve migranten. Zij trekken naar de stad voor hun opleiding, vrijetijdsbesteding of vanwege het gebrek aan voorzieningen op het platteland. Hierdoor ontstaat ontgroening van de dorpen. Het zijn voornamelijk de hoger opgeleiden die wegtrekken, waardoor de lager opgeleiden in de dorpen achterblijven, met een 'braindrain' tot gevolg.

Grafiek 3 Gemiddelde huishoudensgrootte (De Jong en Van Duin, 2010)

Grafiek 4 Relatieve groei van aantal huishoudens en inwoners (De Jong en Van Dijk, 2010)

De derde oorzaak van krimp is de verdunning van huishoudens. Grafiek 3 laat zien dat sinds 1980 de gemiddelde huishoudensgrootte afneemt. Het aantal leden van een gezin is vandaag de dag kleiner dan vroeger door een lager gemiddeld geboortecijfer. Ook is er een sterke toename te zien van het aantal eenpersoonshuishoudens, doordat na het overlijden van de partner ouderen alleen achterblijven, jongeren eerder zelfstandig gaan wonen, vaker alleen blijven dan vroeger en het aantal echtscheidingen hoger is dan vroeger. Hierdoor zal het aantal huishoudens de komende jaren relatief stijgen (zie grafiek 4) maar op de langere termijn zal ook deze groei stagneren en omslaan in een daling.

Bestuurlijke reactie op krimp

Bestuurders gaan nogal verschillend om met bevolkingsdaling. Het PBL (Verwest en Van Dam, 2010) en Hospers (2010) benoemen als de vier meest voorkomende bestuurlijke reacties: bagatelliseren, bestrijden, begeleiden en benutten.

Tijdens de ontkenningfase worden zaken **gebagatelliseerd** en voorgesteld alsof er geen krimp is of dat er slechts sprake is van een verschijnsel van voorbijgaande aard. Bestuurders proberen cijfers in twijfel te trekken en gebruiken relativerende woorden. Zo zegt een wethouder uit de gemeente Menterwolde: 'De cijfers van het CBS kloppen van geen kant. Als er al krimp komt, dan blijft die beperkt: hoogstens 7% van de bevolking' (Ploeger, geciteerd in Hospers, 2010). In het rapport *Krimp, een nieuwe ruimtelijke opgave. Lessen uit Duitsland* concludeert de vereniging voor professionals op het gebied van ruimtelijk beleid NIROV dat het onverstandig is om in deze fase te blijven hangen. In haar rapport beschrijft zij de situatie in de Duitse stad Selb, die ligt in de deelstaat Beieren nabij de Tsjechische grens. Deze stad is lang in de ontkenningfase blijven zitten. Dit heeft tot gevolg gehad dat tien jaar lang aandacht en investeringen verspild zijn. Op het moment dat men krimp accepteerde was het proces al in een vergevorderd stadium, namelijk grootschalige leegstand, een slecht imago, een dalend voorzieningenniveau, een toename van het aantal kwetsbare groepen en een slechte positie van de gemeentelijke financiën. Bagatelliseren kost tijd en geld, en in de aanloop naar bevolkingsdaling zijn juist deze middelen zeer beperkt (Baris, 2010).

Een andere veel voorkomende reactie is het **bestrijden** van krimp. Zo moet nieuwbouw in kleine kernen er voor zorgen dat er nieuwe inwoners komen. Ook projecten als de bouw van Blauwe Stad in Oost-Groningen en het Wieringenrandmeerproject in de Kop van Noord-Holland worden door het

PBL beschouwd als krimpbestrijding. Doelstelling van deze projecten is namelijk het aantrekken van kapitaalkrachtige inwoners van de stad die op zoek zijn naar rust en natuur (Verwest en Van Dam, 2010). Vaak proberen regio's door middel van marketingcampagnes nieuwe inwoners te trekken. Zo staat Zeeuws-Vlaanderen sinds 2008 elk jaar op de emigratiebeurs (Gemeente Sluis 2008- 2010; Emigratiebeurs 2011) en werft de Achterhoek studenten in Utrecht. Rik Swieringa, vertegenwoordiger van Regio Achterhoek zegt in de Gelderlander letterlijk: 'De achterliggende gedachte is de strijd tegen de krimp' ("Achterhoek werft studenten in Utrecht", 2011). De Achterhoek heeft namelijk te maken met een krimp in de beroepsbevolking terwijl er in 2010 ruim duizend banen bij zijn gekomen ("Beroepsbevolking in Achterhoek krimpt ook", 2011). Hospers (2010) zet vraagtekens bij de effectiviteit van koude city- en regiomarkting. Mensen verhuizen volgens hem niet zomaar. Het is daarom beter om de marketing te richten op mensen die al een binding hebben met de regio.

Een andere bestuurlijke reactie is het **begeleiden** van krimp. Hierbij gaat het erom dat de pijn die krimp veroorzaakt wordt verzacht en de lasten zoveel mogelijk worden verdeeld. Gemeenten en regio's moeten leren om te gaan met de nieuwe situatie. Het is beter om de bestaande woningvoorraad aan te passen aan de nieuwe vraag en minder nieuwe woningen te bouwen. Zo hebben gemeenten in de Achterhoek gezamenlijk besloten om het woningbouwprogramma met zestig procent te verlagen en te kiezen voor kwaliteit in plaats van kwantiteit. De nieuwbouw die nog plaatsvindt, zal worden afgestemd op de lokale vraag en de gemeenten willen extra investeren in de kwaliteit van de bestaande bebouwing (Mudde, 2011). Het zal er volgens wethouder Liefing van Terneuzen uiteindelijk ook op aankomen dat de inwoners zich neerleggen bij de nieuwe omstandigheden (Winters, 2011).

Ten slotte wordt geprobeerd de krimp te **benutten**. Voorafgaand aan de publicatie van het SER-rapport *Bevolkingskrimp benoemen en benutten* geeft Garretsen, hoogleraar International Economics and Business aan de Rijksuniversiteit Groningen en plaatsvervangend kroonlid van de SER, in een interview aan dat de huidige drie krimpregio's de 'zieligheidsfase' voorbij zijn en krimp als een kans zien (Van Riel, 2011). Zo bieden rust en ruimte mogelijkheden voor natuurontwikkeling en recreatie. Leegstaande bedrijfsgebouwen kunnen dienen als broedplaats voor startende ondernemingen of culturele uitingen. In zijn boek noemt Hospers (2010) het voorbeeld van Cittaslow, een keurmerk voor gemeenten die natuur, cultuurhistorie, duurzaamheid en gastvrijheid hoog in het vaandel hebben staan. De gemeenten Midden-Delfland, Alphen-Chaam en Borger-Odoorn zijn onderdeel van dit internationale netwerk. Ze hebben zich verplicht in de levenskwaliteit van hun bewoners, bedrijven en bezoekers te investeren. Dit kan betekenen dat er eerder wordt geïnvesteerd in recreatieve voorzieningen dan in beton en asfalt.

Gevolgen van bevolkingsdaling

Bevolkingsdaling wordt in verband gebracht met verschillende problemen. In zijn boek *Krimp!* (2011) maakt Hospers een onderscheid tussen een fysiek probleem, een sociaal probleem en een imago-probleem. Volgens Niels van den Berge, beleidsmedewerker, kortstondig Tweede Kamerlid voor GroenLinks en zelf afkomstig uit een krimpregio, zou daaraan het mentale effect toegevoegd mogen worden (Pronk, 2011).

Bevolkingsdaling wordt vooral met **fysieke** problemen geassocieerd omdat deze het meest zichtbaar en mediageniek zijn. Beelden van leegstaande woningen en bedrijfspanden, dichtgespijkerde winkels en kapotte straten worden uitgebreid in beeld gebracht in reportages zoals Zembla's *De slag om Ganzedijk* (Overgaauw, 2009) en de Tegenlicht documentairereeks *Nederland op de tekentafel* (Paashuis, 2010a,b,c,d). Leegstand is ook daadwerkelijk een probleem. Zo staan er in Limburg 1627 winkels leeg (Bruijns, 2011) en kampt Groningen met een overschot aan zwembaden ("Zwembadenoverschot", 2011).

Het tweede probleem is **sociaal** van aard: krimp tast de leefbaarheid aan. Het samenwerkingsverband van de tien grootste plattelandsgemeenten in Nederland, de P10, spreekt in zijn rapport *Zomer in Nederland* (Aalderink et al., 2010) over 'sociale erosie'. Voorzieningen vertrekken uit het dorp en oude sociale structuren houden op te bestaan. Dit is een geleidelijk proces en wordt pas bemerkt wanneer de laatste voorziening dreigt te verdwijnen. Vaak wordt dan alles in het werk gesteld om deze voor het dorp te behouden. Tijdens een presentatie over krimp in de wijk Kerkrade-West sprak Will Terpstra, wethouder van de gemeente Kerkrade, over het persoonlijk leed wanneer er vanwege dalende aantallen jeugdleden sportverenigingen, gemeenschapshuizen en orkesten moeten fuseren of verdwijnen. Vaak bestaan deze verenigingen al decennia en gaat de opheffing gepaard met veel emotie (Terpstra, Persoonlijke communicatie, 2 februari 2011).

Het derde probleem is het **imago**probleem. Gebieden als Oost-Groningen en Zuid-Limburg worden geassocieerd met krimp. Met promotiecampagnes proberen ze hier iets tegen te doen. Onder de noemer 'Zuid-Limburg, The Bright side of life' probeert de regio met tv-spotjes, radiocommercials en een website haar imago te verbeteren (Provincie Limburg, z.d.).

Ten slotte is er het **mentale** probleem. Krimp is op zich niet problematisch zolang de bewoners zich er niet minderwaardig door voelen, de neergang accepteren en er in berusten. Uit de reportage van de NOS over krimpregio's blijkt dat veel bewoners van deze gebieden zich vergeten voelen (Wielaert, 2010). Volgens Van den Berge werkt dit gevoel door in de psyche van de mensen (Pronk, 2011).

Gevolgen van bevolkingsdaling voor wonen, voorzieningen en werkgelegenheid

In de vorige paragrafen hebben we de oorzaken, de verschijningsvormen en de gevolgen van bevolkingsdaling besproken. We gaan nu kijken wat de gevolgen zijn van bevolkingsdaling voor huisvesting, voorzieningen en werkgelegenheid.

Woningmarkt en bevolkingsdaling

Problemen op de woningmarkt

Als er over krimp wordt gesproken, gaat het vaak over wonen. Dit is niet verwonderlijk, gezien de grote zichtbaarheid ervan en de grote economische impact. Er ligt in krimp- en anticipeergebieden een grote opgave wat betreft het aanpassen van de woningvoorraad aan het nieuwe inwonersaantal. Bevolkingsdaling zorgt voor problemen op de woningmarkt. De dalende woningprijzen hebben de meeste impact. Doordat de vraag afneemt en het aanbod hoog is, zien zowel particuliere woningeigenaren als institutionele bezitters waaronder woningcorporaties en professionele beleggers de waarde van hun voorraad dalen. Naast de dalende woningprijzen is er ook sprake van dalende opbrengsten op de woningmarkt. Dit heeft gevolgen voor de winstgevendheid van bedrijven die actief zijn op deze markt, zoals banken, bouwbedrijven en makelaars. De verwachting is dan ook dat de werkgelegenheid in deze sectoren zal dalen.

Een gevolg van deze dalende woningprijzen is verkrotting. Bij een ruim aanbod kiezen de mensen voor de meest aantrekkelijke woning. Als gevolg hiervan blijven de minst aantrekkelijke woningen op de koop- en huurmarkt het langst leegstaan, met het risico op verloedering en verkrotting. Daarnaast zullen mensen die geconfronteerd worden met dalende woningprijzen minder snel geneigd zijn om te investeren in hun woning, iets wat verloedering in de hand werkt.

Een ander probleem is de *mismatch* tussen de woonwensen en het woningaanbod. Deze *mismatch* kan worden veroorzaakt door huishoudensverdunding, vergrijzing, hogere eisen met betrekking tot wooncomfort of een veranderende woonwens. Het gevolg is dat de aangeboden woningen niet voldoen aan de woonwensen en dus moeilijker verhuurd of verkocht worden. Daarnaast is de vraag naar woningen die wel gewild zijn zo hoog dat deze voor velen onbereikbaar zijn, of omdat ze te duur zijn of omdat ze gewoonweg niet voorradig zijn.

Niet alleen woningeigenaren hebben problemen, ook gemeenten komen in de moeilijkheden bij een dalende woningmarkt. Zo is het voor gemeenten moeilijk om investeerders te vinden voor revitaliseringprojecten in oude wijken. Het is namelijk goedkoper om te investeren in nieuwbouw op agrarische gronden dan in bestaande bebouwing. Daarnaast hebben veel gemeenten landbouwgronden aangekocht met het oog op toekomstige woningbouwprojecten. Nu de woningmarkt vanwege de bevolkingskrimp en de economische crisis is ingezakt, blijven gemeenten met veel grond zitten. Ze betalen vaak grote bedragen aan rente waar geen inkomsten tegenover staan. Gemeenten kunnen dan ook beter stoppen met riskante grondaankopen (Van der Krabben, 2011). Uit een enquête onder 62 gemeenten door het tijdschrift *Binnenlands Bestuur* blijkt dat bouwgrondexploitatie met stip het grootste risico is voor gemeenten (Bekkers, 2011a). Uit een onderzoek van adviesbureau Haute Equipe voor datzelfde blad blijkt dat veel gemeenten voor de jaarrekening van 2009 nog rekening houden met een kleine winst terwijl ze voor de komende jaren een verlies verwachten. Perifeer gelegen delen van Nederland hebben het over het algemeen het moeilijkst (Bekkers, 2011b). Ten slotte wedijveren gemeenten met elkaar op het gebied van woningbouwprojecten. Nieuwbouwprojecten zorgen namelijk voor extra inkomsten en voor nieuwe bewoners. Vaak zijn dit echter mensen die al in de regio wonen en die elders een minder goede woning achterlaten. De gemeente profiteert, maar de regio schiet er uiteindelijk niets mee op.

Fysieke oplossingen voor de woningmarkt

Voor bovengenoemde problemen zijn fysieke oplossingen zoals renoveren, samenvoegen of slopen van woningen. Bij renovatie kan er sprake zijn van gedeeltelijke renovatie of volledige renovatie. Bij gedeeltelijke renovatie worden verouderde elementen uit het huis aangepakt zoals sanitair, keuken of badkamer. Bij volledige renovatie wordt de woning gestript en opnieuw opgebouwd. Renoveren is goed voor de innovatie vanwege de toepassing van nieuwe technieken en het betekent ook werkgelegenheid. In 2010 hebben de Europese ministers voor wonen, bijeen op een top in Toledo, daarom besloten om renovatie te stimuleren ("EU-27 to promote housing renovation", 2010).

Bij samenvoeging worden meerdere kleine wooneenheden samengevoegd tot een grote woning. Het samenvoegen van woningen is een optie om de mismatch tussen woonwensen en woningaanbod op te lossen. In combinatie met renovatie wordt de woning weer geschikt gemaakt voor de huidige woningmarkt. Het voordeel van samenvoeging is dat het leegstand voorkomt, vervangende nieuwbouw overbodig maakt en de huidige woningvoorraad verkleint zonder sloop. Een samengevoegde woning heeft een hogere marktwaarde omdat de woning beter aansluit bij de woonwensen van woningzoekenden. Probleem van samenvoegen is dat het niet bij alle panden mogelijk is: soms omdat het technisch niet kan, soms omdat het economisch onrendabel is. Woningen moeten namelijk na samenvoeging wel weer voor langere tijd verhuurbaar zijn om de kosten eruit te halen (Vincken, Persoonlijke communicatie, 2 februari 2011).

Het volledig of gedeeltelijk slopen van woningen is de derde optie. Bij volledige sloop wordt de woning inclusief de fundering gesloopt en voor de vrijgekomen grond een nieuwe bestemming gezocht. Dit kan nieuwbouw zijn, maar ook een groene functie zoals park of volkstuin. Bij gedeeltelijke sloop blijft een deel van het pand staan. Zo kan bij hoogbouw ervoor gekozen worden om het bovenste gedeelte af te toppen, waardoor een lagere flat overblijft. Ook kunnen er bij rijtjeshuizen woningen worden gesloopt zodat populaire twee-onder-een-kap woningen ontstaan. Volgens de Rabobank (Oevering, 2010) kan door sloop op kunstmatige wijze schaarste op de woningmarkt worden gecreëerd, waardoor deze weer nieuwe dynamiek krijgt. Het zijn voornamelijk woningbouwcorporaties die bezit slopen (Verwest en Van Dam, 2010). Particulieren zien vaak op tegen de hoge kosten en zijn bang dat ze door het gebrek aan vraag naar nieuwe kavels met onverkoopbare grond blijven zitten. De Noordelijke woningcorporaties wijzen erop dat vermogensbehoud van eigenaren of hun erfgenamen moeilijk als corporatiedoelstelling kan worden aangemerkt (Van der Schaar & De Wildt, 2010). Volgens directeur Selten van woningcorporatie Lefier

moet voorkomen worden dat kwalitatief goede woningcorporatiewoningen worden gesloopt, terwijl slecht particulier woningbezit verpaupert en onverkoopbaar wordt (Selten, geciteerd in Aalderink et al., 2010).

Slopen is een dure optie, gemiddeld kost het zo'n vijfenveertig duizend euro per woning (Kusiak, geciteerd in Hospers, 2010). Zo zijn de meeste woningen nog niet aan het eind van hun economische levensduur en moeten daarom versneld worden afgeschreven (Vincken, Persoonlijke communicatie, 2 februari, 2011). Ook zijn er kosten verbonden aan de sloop zelf. Hergebruik van materiaal van gesloopte woningen is wel mogelijk, maar vaak slechts als laagwaardige materialen in bijvoorbeeld de weg- en waterbouw. Omdat er in krimpgebieden weinig vraag naar bouwgrond is, kan vrijgekomen ruimte niet altijd worden verkocht. Ook vanuit arbeidsmarktperspectief is sloop een minder goede optie omdat het minder werkgelegenheid oplevert dan renovatie of samenvoeging.

Organisatorische oplossingen voor de woningmarkt

Naast fysieke maatregelen als renovatie, samenvoeging en sloop zijn er ook organisatorische maatregelen mogelijk waarmee de problemen op de woningmarkt kunnen worden aangepakt. Zo kunnen met regionale afstemming concurrentie tussen gemeente bij woningbouw en sloopprojecten worden voorkomen. Het probleem is dat gemeenten geen juridische mogelijkheden hebben om samenwerking af te dwingen. Daarom moeten er aparte overeenkomsten gesloten worden tussen de gemeenten over de vereffening van de opbrengsten van nieuwbouw en de kosten van sloop. In Zuid-Limburg en Groningen wordt dit al op kleine schaal geprobeerd (De Niet, Persoonlijke communicatie, 2 februari 2011).

Een andere optie is het gezamenlijk opvangen van woningprijsdalingen. Enkele woningcorporaties uit het Noorden van Nederland zijn van mening dat zij hierin een rol kunnen spelen. Zo kunnen ze diensten aanbieden, zoals onderhoud of verbouw van de woning. Daarnaast kan er in samenwerking met banken en particulieren voor gezorgd worden dat er voor schrijnende gevallen een vangnet komt in de vorm van aankoop van woningen, bezitsruil, actieve inkoop of preventie van en hulp bij gedwongen verkoop. De woningcorporaties willen dan wel dat de risico's worden gespreid over alle betrokkenen, dus zowel de woningeigenaar, hypotheekverstrekker als de corporatie (Van der Schaar & De Wildt, 2010).

Om verkrotting tegen te gaan heeft de Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting (SEV) in het kader van volkshuisvestingsexperimenten het voorstel gedaan om huiseigenaren in krimpgebieden te dwingen tot het plegen van onderhoud aan hun woningen. Gemeenten hebben in het kader van de Woningwet en/of het welstandsbeleid deze mogelijkheid, maar maken hier om uiteenlopende redenen nog geen gebruik van (Warbroek, 2010). In Friesland werken dorpsbelangen, woningcorporaties en gemeenten samen in het project Aanpak Rotte Kiezen om verpauperde woningen aan te pakken (Lok, 2011).

Deeltijdwonen wordt ook vaak als oplossing genoemd voor leegstand. Volgens de definitie van de SER en het PBL is een deeltijdwoning een woning waarvan de eigenaar een andere woning heeft als hoofdwoning. Deeltijdwonen is maar voor een beperkt aantal gebieden een oplossing. Woningen in gebieden die vanuit toeristisch perspectief aantrekkelijk zijn, kunnen wel voor deeltijdwonen in aanmerking komen. Voor andere regio's zal echter naar andere oplossingen gezocht moeten worden.

Bevolkingsdaling en openbaar vervoer, onderwijs, detailhandel en zorg

'Overall moet je iets anders doen om het in de goede richting te sturen. Het bijhouden van de woningvoorraad is nog het simpelste. Het moeilijkste is om te zorgen dat al die 419 kernen die we in Fryslân hebben over dertig jaar nog leefbaar zijn', aldus Gedeputeerde Konst (in Tjeerdsma, 2010). Hij snijdt daarmee een van de meest gestelde vragen in rapporten over krimp aan, namelijk: hoe houd je de leefbaarheid op peil? Het verdwijnen van voorzieningen geeft bewoners van een gebied

het gevoel van teloorgang, zeker als een voorziening de laatste is in een dorp of buurt. Het veranderen van het voorzieningenaanbod kan invloed hebben op de samenstelling van een buurt. Volgens de SER laten nieuwe bewoners hun keuze voor een nieuwe woning vaak afhangen van de voorzieningen in de buurt, zoals de nabijheid van een school of winkels (Garretsen & SER, 2011). Het verdwijnen van voorzieningen uit een dorp of buurt is volgens Hospers (2010) voor mobiele groepen geen probleem, maar wel voor jongeren en ouderen.

In deze paragraaf behandelen we vier soorten voorzieningen, namelijk openbaar vervoer, onderwijs, detailhandel en gezondheidszorg.

Problemen en oplossingen bij het openbaar vervoer

Bij het openbaar vervoer zijn de problemen duidelijk zichtbaar. Een gebrek aan reizigers maakt het moeilijk om lijnen nog rendabel te houden, en verschillende provincies zijn dan ook van plan om te gaan bezuinigen op deze lijnen. Het is niet mogelijk om voor openbaar vervoer een blauwdruk te schrijven, oplossingen moeten op lokaal niveau gezocht worden.

Een mogelijkheid is het koppelen van verschillende vervoersstromen. Volgens Irena Groeneveld, GroenLinks-fractievoorzitter in Friesland, gaat de provincie inzetten op het koppelen van verschillende vervoerssystemen zoals vervoer op basis van de Wet maatschappelijke ondersteuning (WMO), taxivervoer en regulier openbaar vervoer (Groeneveld, Persoonlijke communicatie, juli 14, 2011). Ze erkent dat de koppeling van WMO aan OV waarschijnlijk zeer moeilijk is vanwege de ingewikkelde aanbesteding en het feit dat rendabele buslijnen vaak de onrendabele buslijnen compenseren. Deze vereffening valt dan mogelijk weg (Pronk, 2011).

Een andere optie is het delen van auto's op plaatsen waar geen openbaar vervoer meer komt. Zo zullen in Friesland vanwege stijgende kosten en teruglopende overheidsbijdragen buslijnen waarvan gemiddeld minder dan vijf personen per rit gebruik maken in de komende jaren worden opgeheven. De provincie onderzoekt nu of het mogelijk is om deelauto's in kleinere kernen neer te zetten. Autodeelorganisaties zoals Wheels4all en Greenwheels zijn in de grote steden en enkele middelgrote kernen al succesvol (Vermeer, 2011; Van Ginneken, 2011), maar omdat zij een minimum aantal deelnemers eisen, is deze vorm niet geschikt voor kleine dorpen. Hier wordt nu gekeken of particulieren hun eigen auto voor verhuur aan anderen beschikbaar willen stellen (Van der Horst, 2011).

Problemen en oplossingen bij het onderwijs

In het onderwijs zijn de gevolgen van bevolkingsdaling ook al goed zichtbaar, en dan vooral bij kleine dorpscholen. Zo sluiten per 1 september 2011 de scholen in de Friese dorpen Warten, Wierum en Fochtelloo omdat zij onder de norm van drieëntwintig kinderen komen (Onderwijsredactie Leeuwarder Courant, 2011).

De onderwijsinspectie liet zich in een onderzoek (2011) kritisch uit over kleine scholen. Zo zijn basisscholen met minder dan honderd leerlingen vaker zwak of zeer zwak dan scholen met meer leerlingen. De op het oog veilige omgeving van een kleine school pakt dus minder positief uit voor de ontwikkeling van de leerling. Er gaan daarom dan ook stemmen op om de norm te verhogen van 23 naar minimaal 50 leerlingen (Onderwijsredactie Leeuwarder Courant, 2011). In de Drentse gemeente Borger-Odoorn werken ze al met deze norm waardoor in de zomer van 2011 de scholen van Drouwenermond, Eerste Exloërmond, en Valthermond-Oost de deur moesten sluiten (Van Es, 2011).

Een oplossing voor het probleem is het clusteren van verschillende kleine scholen in een gebouw. Daarnaast zou de school ook in andere aanvullende kinddiensten moeten voorzien zoals een crèche en voor- en naschoolse opvang. Leerlingenvervoer zou hiervan ook onderdeel kunnen uitmaken.

Problemen en oplossingen bij de detailhandel

Ook de detailhandel kampt met problemen. Uit cijfers van het winkeldakregister Locatus blijkt dat er gemiddeld zes procent van de Nederlandse winkels leeg staat. Sinds 2010 is de winkelleegstand met tien procent toegenomen. Gevreesd wordt dat bij ongewijzigd beleid de leegstand zal oplopen naar tien procent van de winkels (Van der Geest, 2011). Volgens de SER (Garretsen & SER, 2011) worden veel van deze problemen niet veroorzaakt door bevolkingskrimp maar door autonome ontwikkelingen. Naast vergrijzing en gezinsverdunding zijn dat schaalvergroting, thuiswinkelen/internet, de toegenomen mobiliteit en concurrentie tussen winkelgebieden. Het is voor de overheid niet mogelijk om hier met beleid iets aan te doen. Wat zij wel kan doen is de neergang verzachten en begeleiden, om zo verloedering en achteruitgang van de buurt te voorkomen.

Net als bij wonen is ook bij detailhandel regionale afstemming nodig. Zo willen veel Limburgse gemeenten nog winkelruimte bijbouwen ondanks de grote leegstand. De provincie Limburg wil niet ingrijpen want zij vertrouwt erop dat de regio's dat zelf wel kunnen regelen (Bruijns, 2011).

Ook is herstructurering en sanering van het bestaande winkelbestand nodig. Dit vraagt een sterke sturing door de overheid. Twee goede voorbeelden zijn de gemeente Neerijnen en de Groningse gemeente Ten Boer. Neerijnen is tot de conclusie gekomen dat het onmogelijk is om in alle tien kernen van de gemeente een goed voorzieningenniveau te behouden. Omdat groei niet meer te verwachten is en sommige kernen te klein zijn, wordt ervoor gekozen om de voorzieningen te concentreren in drie economische kernzones. Winkels die zich in de andere kernen willen vestigen worden overigens niet ontmoedigd, want ze dragen bij aan het instandhouden van de voorzieningen en de leefbaarheid ("Vitale centra in drie dorpen Neerijnen", 2011). In Ten Boer, een plaatsje vijftien kilometer boven Groningen, was het probleem dat de winkels nogal verspreid lagen en consumenten er steeds vaker voor kozen om in een nabijgelegen gemeente hun boodschappen te doen, waar alles in één keer kon. Er is toen besloten om alle winkels te centreren in het dorp. Met behulp van Europese subsidies is dit gerealiseerd. Hierdoor heeft Ten Boer naar eigen zeggen een 'krimpbestendig' winkelcentrum gecreëerd (Nielsen, 2011).

Problemen en oplossingen bij de gezondheidszorg

De problematiek omtrent zorg in krimpgebieden spitst zich toe op de toenemende vraag naar zorg terwijl de beschikbaarheid en bereikbaarheid onder druk staan. Zo geeft de directievoorzitter van de Ommelander Ziekenhuisgroep uit Groningen aan dat er in de regio veel huisartsen binnen nu en vijf jaar de pensioengerechtigde leeftijd bereiken en het moeilijk zal worden om ze allemaal te vervangen. Daarnaast zijn in het verzorgingsgebied de aanrijtijden van ambulances vrij hoog en zal in de toekomst meer dan de helft van de werkzame bevolking in de zorg moeten werken om de toekomstige problemen op te lossen (Cooijmans, 2010).

Ook op het gebied van ziekenhuiszorg zijn er veel problemen. Ziekenhuizen specialiseren zich in bepaalde ingrepen (Kalshoven, 2010). Deze specialisatie in patiëntengroepen vraagt om een groter verzorgingsgebied, terwijl zorg beschikbaar moet zijn binnen redelijke afstand en tijd (Vos, 2010). Een gevolg is dat specialistische ingrepen voornamelijk in de grotere ziekenhuizen zullen worden uitgevoerd, wat gevolgen zal hebben voor het voortbestaan van kleine streekziekenhuizen. Het ziekenhuis in Delfzijl wordt al opgeheven en de verwachting is dat vele andere zullen volgen (Van Wijngaarden, 2011).

Oplossingen voor de beschikbaarheid en bereikbaarheid in de zorg liggen in de concentratie van zorg in een gezamenlijk gebouw, grotere samenwerking tussen ziekenhuizen en huisartsen, toepassing van domotica en het stimuleren van mantelzorg.

Bij concentratie van gezondheidszorg en welzijn in een gezamenlijk gebouw gaat het om het creëren van slimme combinaties. Zo kunnen in een gezondheidscentrum de huisarts, fysiotherapeut, GGZ en een apotheek samenwerken. Een andere mogelijkheid is het opwaarderen van gezondheidscentra in regiokernen zodat deze als volwaardige voorportalen voor het ziekenhuis kunnen functioneren. Daarbij kan gekeken worden naar ervaringen die opgedaan zijn op de Waddeneilanden. De eilanden hebben van oudsher al te maken met een lange reistijd. Daarom houden een cardioloog, een longarts en een internist van het Medisch Centrum Leeuwarden (MCL) geregeld spreekuur op de eilanden. Daarnaast is er een röntgenapparaat in het gezondheidscentrum geplaatst, dat onder andere gebruikt wordt bij het spreekuur van de longarts. Door een snelle internetverbinding met het ziekenhuis kan nu ter plekke een diagnose worden gesteld, daar waar vroeger de patiënt helemaal naar het MCL moest reizen (MCL, 2010).

Het inzetten van meer technologie, in de vorm van domotica, is ook een oplossing die vaak genoemd wordt in krimpprojecten (Noordelijke Krimpbeurs, 2010). Domotica omvat alle apparaten en infrastructuur in en rond woningen, die elektronische informatie gebruiken voor het meten, programmeren en sturen van functies voor bewoners en dienstverleners (Domotica Platform Nederland, 2011). Domotica vereist dat men beschikt over een goede internetverbinding die vaak weer niet voorhanden is in landelijke regio's. Volgens hoogleraar Plattelandsontwikkeling aan de Rijksuniversiteit Groningen, Dirk Strijker, is het hebben van een goede internetverbinding een basisbehoefte en een noodzaak voor de ontwikkeling van het platteland (Strijker, 2011). Naast domotica kan mechanisering ervoor zorgen dat huishoudelijke taken zelfs bij lichamelijk ongemak makkelijk uit te voeren zijn. Mensen kunnen hierdoor langer zelfstandig thuis blijven wonen en gebruik maken van hun eigen zorgnetwerk.

Mantelzorg is voor de overheid veruit de goedkoopste manier van zorg. Mantelzorgers zijn mensen die zorg verlenen vanuit een persoonlijke band met iemand in hun familie, huishouden of sociale netwerk. Omdat de samenleving de komende jaren sterk zal vergrijzen, het aantal kinderen per huishouden lager is geworden en de overheid op sommige terreinen terugtreedt, zal er een groter beroep worden gedaan op mantelzorgers met een groter risico op overbelasting (Molenaar, 2011). Technologische of organisatorische maatregelen kunnen het zelforganiserend vermogen van mantelzorgers versterken of hun taak verlichten.

Arbeidsmarkt en bevolkingsdaling

Problemen op de arbeidsmarkt

Krimpregio's hebben van oudsher al vaak een zwakke economische structuur. Dit heeft verschillende oorzaken. Allereerst is er dikwijls sprake van een economische monocultuur, een sterke afhankelijkheid van een bedrijf of een bedrijfssector. Zo is Zuid-Limburg nog steeds bezig te herstellen van de sluiting van de mijnen en heeft Oost-Groningen nog altijd last van de vermindering van arbeid in de landbouw en sluiting van de strokartonfabrieken. De overheid heeft halverwege de jaren zestig door middel van spreidingsbeleid geprobeerd de werkgelegenheid in het Noorden en Zuiden te stimuleren door de verplaatsing van overheidsdiensten. Zo werden delen van het toenmalige ministerie van Onderwijs en Wetenschappen naar Groningen verplaatst en kregen Heerlen en Kerkrade onderdelen van de Belastingdienst. Dit beleid is slechts ten dele geslaagd door de *mismatch* van personeel op de arbeidsmarkt. Daar waar de beroepsbevolking vooral bestaat uit lager opgeleiden zijn bedrijven op zoek naar hoger opgeleiden. Daar bovenop komt nu nog eens de vergrijzing van de beroepsbevolking. Werkgevers in krimpgebieden zullen steeds meer moeite hebben met het vervullen van hun vacatures. Daarbij komt dat sectoren waarin de komende jaren veel werk te verwachten valt, zoals de zorg en de techniek, niet populair zijn onder jongeren (Van Duin, 2010).

Fysieke oplossingen voor de arbeidsmarkt

Net als bij de woningmarkt en de detailhandel pleiten de SER en het PBL voor een stop op de uitgifte van nieuwe bedrijventerreinen. Gemeenten hebben vaak nog voldoende grond in portefeuille om nieuwe bedrijven te kunnen huisvesten. De Zeeuwse fractie van GroenLinks heeft in samenwerking met alle gemeentelijke fracties in juli 2009 een nota geschreven onder de titel Ruimte in Zeeland (Van Dinteren, 2009). Met deze nota probeert zij de teloorgang van vrije ongeschonden ruimte, een van de kernkwaliteiten van Zeeland, een halt toe te roepen. Uit een rondgang langs alle gemeenten blijkt dat zij een veelvoud aan bedrijventerreinen te koop heeft staan en in ontwikkeling wil nemen dan waar de markt behoefte aan heeft. In deze nota vraagt zij daar aandacht voor en roept de verantwoordelijke gedeputeerde op om er werk van te maken.

Dat het daadwerkelijk een probleem is, blijkt wel uit het feit dat de provincie Limburg in september 2011 besloten heeft te stoppen met de uitgifte van nieuwe bedrijventerreinen. (Provincie Limburg, 2011). Alle Limburgse gemeenten hebben samen nog 1.000 hectare bedrijventerrein in voorraad, genoeg om bij de huidige economische omstandigheden tot 2020 bedrijven ruimte te bieden. De focus zal de komende periode voornamelijk liggen op het opknappen van bestaande bedrijventerreinen.

Organisatorische oplossingen voor de arbeidsmarkt

In haar rapport *Bevolkingskrimp benoemen en benutten* (2011) gaat de SER uitgebreid in op de problematiek van de arbeidsmarkt en komt met een groot aantal aanbevelingen. Zo moeten regio's aandacht gaan besteden aan regiospecifieke knelpunten in de arbeidsmarkt. De economische structuur moet beter aansluiten bij de kernkwaliteiten van een regio. Door middel van een SWOT analyse zouden regio's kunnen onderzoeken wat haar kernkwaliteiten zijn. Het bedrijfsleven zal intensiever moeten gaan samenwerken met regionale onderwijsinstelling om te voorkomen dat er een *mismatch* ontstaat tussen de vaardigheden die afgestudeerde studenten bezitten en de vraag die werkgevers hebben. Onderwijsinstellingen kunnen door het ontwikkelen en aanbieden van specifieke opleidingen het aanbod afstemmen op de vraag naar arbeid. De overheid zal zich volgens het PBL (Verwest en Van Dam, 2010) vooral moeten inzetten op het ontwikkelen van nieuwe sectoren waarvan de vraag naar personeel aansluit bij de kwaliteiten van de in de regio aanwezige beroepsbevolking.

Veel van de krimp- en anticipeerregio's zijn gelegen aan de rand van Nederland. De SER constateert in haar rapport dat landsgrenzen nog steeds een belemmering zijn voor de werkgelegenheid. Grensregio's zullen dan ook beter moeten gaan samenwerken om de economische potenties beter te benutten. Daarbij moet ook gezocht worden naar een oplossing voor de afnemende beheersing van de Duitse taal bij de jongeren.

Als oplossing voor de vergrijzende beroepsbevolking wil de Rabobank de potentiële beroepsbevolking laten groeien. Dit kan volgens de Rabobank op drie manieren: door arbeidsmigratie vanuit het buitenland; door toename van de arbeidsparticipatie van met name ouderen van boven de 55 jaar, vrouwen en migranten; en ten slotte via het verruimen van de beroepsbevolking door de pensioengerechtigde leeftijd te verhogen (Oevering, 2010). Volgens Van den Berge is arbeidsmigratie vanuit het buitenland in het huidige politieke klimaat geen haalbare optie (Persoonlijke communicatie, 2 maart 2011). Omdat het verhogen van de pensioengerechtigde leeftijd ook een heet politiek hangijzer is, zal er vooral gekeken moeten worden naar het verbeteren van de arbeidsparticipatie van groepen die op dit moment naast de arbeidsmarkt staan. Er zal dan ook meer aandacht moeten komen voor het om- en bijscholen van deze mensen.

H5 GroenLinks en bevolkingsdaling

In dit hoofdstuk wordt gekeken welk standpunt GroenLinks inneemt met betrekking tot bevolkingsdaling. Zowel op nationaal als op provinciaal niveau heeft GroenLinks aandacht voor bevolkingsdaling; het thema wordt genoemd in de verkiezingsprogramma's voor de Tweede Kamer en de Kamerfractie heeft een actieplan bevolkingsdaling gepresenteerd. Daarnaast hebben verschillende provinciale fracties in hun verkiezingsprogramma voor de Statenverkiezingen van 2011 aandacht besteed aan dit onderwerp en is er op 21 juni een werkbijeenkomst georganiseerd voor Statenleden over dit onderwerp. Ten slotte blijkt uit de casus Johan Willem Friso Kazerne dat GroenLinks ook worstelt met haar standpunt omtrent krimp.

Tweede Kamer

GroenLinks besteedt in verschillende landelijke verkiezingsprogramma's aandacht aan krimp. In het programma van 2002 staat dat ze de verschraving van leefmilieus in plattelandsgemeentes wil voorkomen door voorzieningen creatief te combineren en het openbaar vervoer in stand te houden en te verbeteren. Ook in het programma van 2010 staat dat voorzieningen op peil moeten worden gehouden. Gemeenten moeten overstappen van het bestrijden naar het begeleiden van krimp. Tevens moet de regionale economie inspelen op kansen in de recreatie, zakelijke dienstverlening, creatieve industrie en zorg. Daarnaast moet het Gemeentefonds worden aangepast ten behoeve van krimp gemeenten.

Het standpunt over bevolkingsdaling wordt in het actieplan *Krimp in de Regio? Pimp de Regio!* gedetailleerder uitgewerkt. Dit plan is geschreven door Tweede Kamerlid Niels van den Berge en gepresenteerd tijdens het Algemeen Overleg Bevolkingsdaling op 15 februari 2011. Van den Berge schreef deze startnotitie omdat alle politieke partijen het erover eens zijn dat er iets moet gebeuren, maar dat concrete initiatieven te weinig aan de orde komen (Pronk, 2011).

De nota begint met de constatering dat krimp niet bestreden moet worden, maar de gevolgen van krimp wel. Hierbij wordt een beroep gedaan op de creativiteit en flexibiliteit van de bewoners en ondernemers in de krimpregio's. In de nota presenteert Van den Berge een top vijf van oplossingen. De eerste oplossing is het stoppen met bouwen van wegen van 'niks naar nergens'. Vaak worden nieuwe wegen gebouwd met als doel het verbeteren van de economische structuur. Dit gaat ten koste van het landschappelijke schoon in veel regio's. Het is beter om te investeren in het op peil houden van stads- en streekvervoer. Vooral jongeren en ouderen maken hier gebruik van: twee bevolkingsgroepen die sterk zijn aangewezen op deze voorziening.

Ten tweede moeten er geen woningen en bedrijfspanden worden gebouwd voor de leegstand. Er zal in het bestaande woningbestand moeten worden geïnvesteerd om de kwaliteit van woningen te verbeteren. Daarnaast dienen gemeenten samen te werken om te voorkomen dat er een groot overschot aan woningen komt met lagere woningprijzen als gevolg. Bij bedrijventerreinen zal de nadruk moeten liggen op het opknappen van bestaande bedrijventerreinen. Door middel van een heffing op open ruimte moet het bouwen in weilanden duurder worden, en daarmee ontmoedigd.

Het derde punt is het op peil houden van voorzieningen. In het onderwijs zullen scholen meer moeten samenwerken en als er onvoldoende draagvlak is, valt aan fusies niet te ontkomen. Gezondheidszorg moet voor iedereen beschikbaar en toegankelijk blijven, ook voor mensen in krimpregio's. GroenLinks wil daarom investeren in lokale gezondheidscentra die ook taken kunnen overnemen van ziekenhuizen. Daarnaast moeten ziekenhuizen zowel per auto als met het openbaar vervoer bereikbaar zijn. Op het gebied van detailhandel moet door middel van sociale winkelhuur en samenwerking met andere partners getracht worden voorzieningen zoals een bakker of een supermarkt voor een dorp te behouden.

Vierde oplossing is een krimpfonds. Gemeenten die te maken krijgen met krimp hebben te kampen met dalende inkomsten en stijgende uitgaven. Een krimpfonds kan als vereffeningsmechanisme werken tussen de relatief rijkere en arme gemeenten. Tijdens de expertmeeting gaf Van den Berge aan dat hij liever zou zien dat de financieringsstructuur van het Gemeentefonds en het Provinciefonds aangepast wordt. Een deel van de belastinginkomsten van de rijksoverheid gaat via deze fondsen naar de gemeenten en provincies. Het is een algemene uitkering; de ontvanger mag zelf besluiten op welke wijze hij dat geld uitgeeft. Bij de verdeling van dit fonds wordt gekeken naar criteria zoals het aantal inwoners, aantal jongeren, oppervlakte, kilometers weglengte etc (Gemeentefonds, 2011; Provinciefonds, 2011). Bij meer inwoners stijgen de inkomsten en omgekeerd. Provincies en gemeenten met een afnemende bevolking zijn in het nadeel bij bevolkingsdaling en zouden daarvoor gecompenseerd moeten worden.

Ten slotte moet er werk gemaakt worden van de groene economie. Daarbij spreekt Van den Berge van het multifunctioneel ondernemerschap waarbij de ondernemer verschillende functies combineert. Ook moet er worden ingespeeld op de lokale arbeidsmarkt en aansluiting worden gezocht bij het aanbod van werknemers. Het pamflet eindigt met de boodschap dat de krimp ook kansen biedt. Zo moeten gemeenten gebruikmaken van de mogelijkheden op het gebied van recreatie, landschap en natuur: dit zijn de economische troefkaarten. Daar waar het mogelijk is moet worden ingezet op de *biobased economy*. In zo'n *biobased economy* vervangt biomassa een deel van de aardolie in de productie van specifieke grondstoffen en worden planten ingezet voor de productie van hoogwaardige chemische producten.

Provinciale Staten

Bij de Provinciale Statenverkiezingen van maart 2011 werd er door de verschillende provinciale fracties in hun programma aandacht besteed aan bevolkingskrimp. Van de drie provincies met een krimpregio ruimt alleen de Groningse fractie een apart hoofdstuk in voor krimp. Limburg en Zeeland weven de oplossingen voor krimp door het hele verkiezingsprogramma heen waardoor het lastig is een compleet beeld te krijgen van alle voorstellen over dit onderwerp.

Het Groningse verkiezingsprogramma gaat eerst in op de krimpproblematiek en komt vervolgens met een vijftiental oplossingen. Het versterken van de sociale samenhang wordt als een van de oplossingen voor krimp gezien. Daar waar mogelijk wordt krimp afgeremd en daarnaast wil men voorkomen dat door verkeerd beleid krimp wordt versneld. De onderwerpen wonen, arbeidsmarkt, zorg en onderwijs worden besproken en voor elk worden er ideeën aangedragen. De provinciale fractie legt, in tegenstelling tot de nota van de Tweede Kamer, wel de combinatie tussen krimp en de Green New Deal. Zij stelt dat “de provincie stimuleert inwoners van dorpen die gezamenlijk duurzame energieprojecten willen opzetten. Combinaties van gebruik van zonne-energie, bio-energie, warmte-koudeopslag en windenergie kan het leven in dorpen voordeliger, aantrekkelijker en socialer maken” (GroenLinks Groningen, 2011, p. 15).

Van alle provincies met anticipeerregio's besteden alleen GroenLinks Zuid-Holland en Drenthe in een apart hoofdstuk aandacht aan bevolkingsdaling. De Zuid-Hollandse fractie schrijft in het hoofdstuk “Een veranderende bevolking” over de problematiek van de verdwijnende voorzieningen, concurrentie tussen de verschillende gemeenten in het aantrekken van (meer) bewoners en het geven van nieuwe functies aan leegkomende gebouwen. Zij komt met een viertal oplossingen waaronder het geven van nieuwe functies aan beeldbepalende objecten, geen nieuwbouw voor leegstand en creatieve oplossingen voor behoud van voorzieningen. GroenLinks Drenthe wil met een nieuwe vorm van 'naoberschap' het verdwijnen van voorzieningen opvangen (GroenLinks Drenthe, 2011). Naoberschap, in het Nederlands te vertalen als nabuurschap, is een bekend begrip in Drenthe en het Oosten van Nederland. Naobers (vaak ook als Noabers geschreven) moeten elkaar indien nodig bijstaan met raad en daad, de zogenoemde naoberplicht. Deze vorm van burenhulp is vooral bekend in agrarische gemeenschappen, waar bewoners van boerderijen en dorpen het moesten

doen zonder goede openbare voorzieningen (Muskee, 2011). Een nieuwe vorm van naoberschap zou een terugtrekkende overheid en verdwijnende voorzieningen kunnen opvangen.

Dat bevolkingsdaling en de oplossingen daarvoor een regionale aangelegenheid zijn, blijkt ook uit de grote verschillen tussen de provinciale verkiezingsprogramma's. Zo zegt GroenLinks Gelderland geen voorstander te zijn van functieverandering van boerderijen naar wooncomplexen of bedrijventerrein omdat dit zou leiden tot verrommeling en verstedelijking van het platteland (GroenLinks Gelderland, 2011) terwijl de Friese fractie geen probleem ziet in het gebruik van leegstaande boerderijen voor wonen en/of culturele uitingen (GroenLinks Fryslân, 2011).

Werkbijeenkomst bevolkingskrimp met Statenleden

Op 21 juni 2011 heeft het Wetenschappelijk Bureau GroenLinks in samenwerking met het Landelijk Bureau van GroenLinks voor Statenleden een werkbijeenkomst over bevolkingskrimp georganiseerd. Demografische krimp is bij een eerdere netwerkbijeenkomst genoemd als een van de problemen waar in de komende zittingsperiode van Provinciale Staten veel aandacht naar uit gaat. Aanwezig waren politici uit Noord-Holland, Brabant en de drie noordelijke provincies Groningen, Friesland en Drenthe. Na afloop van de presentatie over de oorzaken en gevolgen van bevolkingsdaling kwamen tijdens de discussie vooral onderwerpen als openbaar vervoer, het behoud van voorzieningen en stimulering van duurzame energie aan bod.

In veel provincies staat het openbaar vervoer onder zware druk. Er moet bezuinigd worden en de kans is dan ook groot dat daarbij verbindingen op het platteland zullen sneuvelen. Er zijn verschillende initiatieven om de verschraving van het aanbod te voorkomen of op te vangen. Zo kijkt men in Drenthe of het mogelijk is om buiten de spits met kleinere bussen te rijden of het vervoer te koppelen aan het vervoerssysteem betaald vanuit de Wet Maatschappelijke Ondersteuning (WMO), terwijl er in Groningen ver gevorderde plannen zijn voor de aanleg van een regiotram.

In de krimpnota van de Tweede Kamer staat dat voorzieningen waar nodig mobiel gemaakt moeten worden met als voorbeeld de bibliobus. Dat mobiele voorzieningen niet overal de oplossing zijn blijkt wel in de provincie Drenthe waar op dit moment de bibliobus al rijdt en de kans bestaat dat deze bij de komende bezuinigingen opgeheven gaat worden. De Statenfractie van GroenLinks is nu overleg met gemeentelijk fracties om te kijken hoe dit voorkomen kan worden. In Brabant is veel positieve ervaring opgedaan bij het samenwerken met bewoners. Binnen de zogenoemde I-dops (Integraal Dorps Ontwikkelings Plan) kunnen bewoners aangeven waar het dorp het meeste behoefte aan heeft. Samen met de provincie konden bewoners hier dan aan werken. Er was veel animo voor omdat er ook geld beschikbaar was om projecten uit te voeren.

Bij duurzame energie werd er voornamelijk gesproken over de problemen waar lokale initiatieven mee worstelen. Zo is in Noord-Holland het nieuwe college van Gedeputeerde Staten tegen windmolens op land waardoor verschillende lokale projecten vertraging op lopen. In Brabant speelt weer een heel ander dilemma. Er zijn daar voldoende mogelijkheden om over te gaan op vergisting van mest, maar dit draagt wellicht weer bij aan het in stand houden van de geïndustrialiseerde veeteelt.

De aanwezige Statenleden concludeerden aan het eind dat het verstandig is om onderling contact te houden op de verschillende dossiers. Daarnaast zijn er bij de fracties nog onvoldoende innovatieve combinaties van voorzieningen bekend waarbij problemen in krimpgebieden aangepakt kunnen worden. Ten slotte werd de tip gegeven om contact te zoeken met lokale afdelingen. Het volledige verslag van de bijeenkomst is als bijlage in dit rapport opgenomen.

Casus Johan Willem Friso Kazerne

Dat de omgang met bevolkingsdaling en de daarmee samenhangende problematiek ook voor GroenLinks een worsteling kan zijn blijkt wel uit de reactie van de provinciale Statenfractie van Drenthe op de voorgenen sluiting van de Johan Willem Friso Kazerne te Assen (zie infobox).

Sluiting Kazerne

Minister Hillen van Defensie moet in 2011 200 miljoen euro bezuinigen op defensie (Hillen, 2011). Hoewel er begin 2011 nog geen definitief besluit is gevallen, doen er wel geruchten de ronde dat de Johan Willem Friso Kazerne te Assen op de nominatie staat gesloten te worden. Op 22 maart 2011 steunt de Statenfractie van GroenLinks een petitie met de strekking dat de kazerne open moet blijven (Veenstra et.al., 2011). Op haar blog geeft GroenLinks-Statenlid Gabriëlle van Dinteren uitleg bij het besluit om de petitie te steunen.

Ze begint haar betoog met de constatering dat er sinds 2000 door sluiting van diverse overheidsorganen zoals de Topografische Dienst in Emmen en De Nederlandse Bank in Hoogeveen 1500 rijksbanen zijn verdwenen in Drenthe. De sluiting van de kazerne in Assen zou 1500 banen aan directe werkgelegenheid kosten en 1000 aan indirecte werkgelegenheid. Sluiting zou ook het einde van de Johan Willem Friso kapel kunnen betekenen wat grote gevolgen met zich meebrengt op het sociale en culturele vlak omdat dat veel leden van het korps muzikles geven in de regio. Drenthe kan zo'n klap niet gemakkelijk opvangen en daarom zou de kazerne open moeten blijven (Van Dinteren, 2011).

Standaardreflex

De reactie is zeer begrijpelijk en ook te verklaren. Als volksvertegenwoordiger moet je opkomen voor de lokale belangen en de sluiting van de kazerne heeft enorme invloed op de lokale werkgelegenheid. Ouder personeel heeft vaak niet de kans om door te stromen naar een reguliere baan. Als er al nieuwe werkgelegenheid op het kazerneterrein komt, zal dit niet die omvang hebben als defensie. Daarnaast is het vrij besteedbaar inkomen van jonge militairen veel hoger dan van reguliere werknemers.

GroenLinks is tegenstander van een grote krijgsmacht. Sluiting van de kazerne zou dus een overwinning van GroenLinks moeten zijn. Echter, krijgsmachtsonderdelen zijn geplaatst in regio's waar ruimte is voor oefenterreinen. Dit zijn vaak ook regio's die op dit moment te maken hebben met krimp. Dat bij sluiting sprake is van negatieve werkgelegenheidsaspecten, had bij de bepaling van dit standpunt voorzien kunnen worden.

Dat binnen GroenLinks werkgelegenheid, planologische ontwikkelingen en het sluiten van militaire bases eerder tot discussie heeft geleid, blijkt uit het standpunt van de GroenLinks afdeling Leeuwarden over de militaire vliegbasis Leeuwarden. Terwijl GroenLinks vanwege het werkgelegenheidsaspect sluiting van de basis uit het verkiezingsprogramma 2006-2010 haalde, staat er in het programma 2010-2014 dat de basis op de huidige locatie de ontwikkeling van Leeuwarden richting het noorden belemmert en daarom gesloten dient te worden.

Nieuwe ontwikkelingen

Op de site van GroenLinks afdeling Assen staat geen reactie op het mogelijk verdwijnen van de kazerne. In het verkiezingsprogramma van GroenLinks Assen stelt dat de kazerne verplaatst moet worden zodat de vrijgekomen ruimte gebruikt kan worden voor het creëren van een nieuwe woonwijk (GroenLinks afdeling Assen, 2010). De Johan Willem Friso Kazerne ligt namelijk in het hart van Assen en heeft lange tijd gezorgd voor een planologische blokkade. Sluiting van de kazerne creëert kansen voor Assen. Zo zou er nieuwbouw plaats kunnen vinden waardoor er minder lege weilanden hoeven te worden opgeofferd. Daarbij kan men leren van eerdere revitaliseringsprojecten.

H6 Vergelijking GroenLinks met SER, PBL en Rabobank

Verschilt de wijze waarop GroenLinks bevolkingsdaling wil aanpakken van die van de reguliere oplossingen? Dat is de derde deelvraag. In deze analyse worden de nota *Krimp in de regio? Pimp de Regio!* van de GroenLinks Tweede Kamerfractie en het hoofdstuk over bevolkingsdaling uit het provinciale verkiezingsprogramma's van GroenLinks Groningen, Drenthe en Zuid-Holland vergeleken met de rapporten van het PBL, de SER en de Rabobank. Er wordt gekeken naar de aanpak van problemen op het gebied van huisvesting, het behoud van voorzieningen en het vergroten van de werkgelegenheid zoals genoemd in hoofdstuk vier. Ten slotte kijken we in hoeverre GroenLinks de vijf aanbevelingen van de SER over bevolkingskrimp al in de praktijk brengt.

SER, PBL en Rabobank

Het SER-rapport *Bevolkingskrimp benoemen en benutten* uit 2011 is het jongste van de drie rapporten en bouwt verder op een groot aantal publicaties waaronder die van het PBL en de Rabobank. Het rapport is geschreven op verzoek van toenmalig minister van Wonen, Wijken en Integratie Van Middelkoop. In zijn verzoek vraagt de minister specifiek aandacht voor twee aspecten namelijk op welke wijze het (regionale) bedrijfsleven betrokken kan worden bij het aanpakken van krimp en hoe de kansen voor het landelijk gebied benut kunnen worden. In het rapport wordt, naast de thema's voorzieningen, werkgelegenheid en wonen, ook aandacht besteed aan zaken als mobiliteit, natuur en landschap. Het rapport is sterk oplossingsgericht. Het komt daarom aan het eind van elk hoofdstuk met een opsomming van te nemen acties. De teneur is dat bevolkingsdaling nog teveel als probleem wordt gezien en te weinig als kans wordt ervaren.

Het rapport *Van bestrijden naar begeleiden: demografische krimp in Nederland Beleidsstrategieën voor huidige en toekomstige krimpregio's* (2010) van het PBL is oorspronkelijk bedoeld als input voor een bestuurdersconferentie, waarbij de focus voornamelijk ligt op huisvesting. Problemen op het gebied van bereikbaarheid en voorzieningen worden zijdelings behandeld en alleen in relatie met wonen. In het rapport worden de effecten van demografische krimp op de ruimtelijke ordening beschreven en wordt een vergelijking gemaakt tussen maatregelen die krimp moeten bestrijden en oplossingen die krimp moeten begeleiden. Het rapport is sterk analytisch van aard maar richt zich ook nadrukkelijk op het doen van aanbevelingen aan de verschillende overheidslagen. De conclusie is dat overheden er goed aan doen om te stoppen met het bestrijden van krimp en zich meer moeten richten op het accommoderen ervan.

De Rabobank heeft in 2010 onder de titel *Demografische Krimp: De nieuwe realiteit in perspectief* een rapport over bevolkingsdaling naar buiten gebracht. De studie is gedaan door afdeling Kennis en Economisch Onderzoek van Rabobank Nederland en heeft als doel inwoners en organisaties in door krimp getroffen gebieden een aanzet te geven voor het formuleren van een 'krimpstrategie'. Uit het rapport blijkt dat de Rabobank als lokale bank een sterke verbondenheid heeft met de regio. Bevolkingsdaling wordt aan de hand van de thema's voorzieningen, wonen en werkgelegenheid behandeld. In tegenstelling tot de rapporten van het PBL en de SER richt de Rabobank zich niet op de overheid maar voornamelijk op haar eigen filiaalhouders, de individuele burgers en ondernemers. De Rabobank ziet vooral actieve samenwerking tussen de verschillende partijen als oplossing voor de problemen die bevolkingsdaling met zich meebrengen.

Vergelijking

In de tabellen 1 tot en met 6 zijn de standpunten van de SER, het PBL, de Rabobank en GroenLinks over wonen, openbaar vervoer, onderwijs, detailhandel, zorg en werkgelegenheid weergegeven. In de linker kolom staan de voorstellen die gedaan zijn over het onderwerp. Een kruisje in de rechterkolom betekent dat een voorstel voorkomt in het rapport van de desbetreffende organisatie. De organisaties staan steeds op dezelfde volgorde: de SER als meest recente publicatie in de gele kolom links, het PBL in de groene kolom en de Rabobank in de oranje kolom. Daarna komen de publicaties van GroenLinks in de blauwe kolommen waarbij de landelijke publicatie als eerste staat, vervolgens Groningen omdat zij een krimpregio binnen haar grenzen heeft, dan Drenthe en ten slotte Zuid-Holland.

Wonen

Tabel 1 Wonen	SER	PBL	Rabobank	Pimp de krimp	GL Groningen	GL Drenthe	GL Zuid-Holland
Sloop- en nieuwbouwplannen regionaal afstemmen	x	x	x	x	x	x	x
Aanpassing woningvoorraad d.m.v. sloop en herstructurering	x	x	x	x	x	x	
Herbestemming leegkomende gebouwen	x	x	x	x	x	x	
Voorkom intraregionale concurrentie	x	x	x	x			
Samenvoegen van woningen	x	x	x		x	x	
Samenwerking met corporaties, banken, projectontwikkelaars	x	x	x				
Vereffening via een sloopfonds	x	x		x	x	x	
Nieuwe regionale coalities zoeken	x	x			x		
Verwacht niet teveel heil van tweede woningbezit	x	x					
Ruimhartiger en/of aanvullend beleid ten opzichte van woningen met dubbelbestemmingen	x						
Vastgoedeigenaren tijdig laten afboeken op bezit			x				
Eenduidige visie op toekomstige ruimtelijke structuur			x				
Sterke regie door de overheid			x				
Leegstaande huizen slopen voordat verpaupering optreedt				x			
Welstandsvrije zones en particulier opdrachtgeverschap				x			
Kwaliteitsverbetering woningbestand en woonomgeving					x		
Uitkopen van bewoners van slooprijpe panden					x		
Behouden van natuur, landschap en cultuurhistorie						x	
Inbreiding wordt/blijft de norm						x	
Landschappelijke inpassing nieuwbouw						x	
Eenpersoonsappartementen voor jongeren in dorpen						x	
Plan om op goede wijze te 'ontbouwen' en vrijgekomen grond in te richten						x	

Waardedaling van onroerend goed, dalende opbrengsten in de woningmarkt, verkrotting, *mismatch* tussen vraag en aanbod, vertraging bij revitalisering oude wijken, risicovol bezit van bouwgrond door en onderlinge concurrentie tussen gemeenten zijn in hoofdstuk vier genoemd als problemen op de woningmarkt. De SER, het PBL, de Rabobank en GroenLinks dragen oplossingen aan voor bijna al deze problemen (zie tabel 1). Zo zijn alle partijen voorstander van een sloopfonds, het voorkomen van intraregionale concurrentie, het op regionaal niveau afstemmen van sloop- en nieuwbouwprojecten en het omvormen van het huizenbestand door sloop of samenvoeging. Hoewel volgens de SER en het PBL niet teveel verwacht moet worden van het tweede woningbezit, pleit eerstgenoemde toch voor een ruimhartiger omgang met dubbelbestemmingen. De Rabobank richt zich als een van de weinigen ook tot de markt met haar voorstel om vastgoedeigenaren eerder te laten afboeken. Daarnaast vraagt zij nadrukkelijk de overheid om regie te nemen. De voorstellen van GroenLinks hebben met name betrekking op het verbeteren van de kwaliteit van de woonomgeving

door welstandvrijezones in te stellen en bij nieuwbouw vooral te richten op inbreiding en natuur-, cultuur- en landschapbehoud.

Uit de tabel blijkt dat er overeenstemming bestaat tussen de verschillende organisaties over een groot aantal maatregelen waarmee problemen op het gebied van huisvesting aangepakt kunnen worden. Opvallend is dat de Rabobank als commerciële organisatie pleit voor een sterke regie door de overheid en voor het afboeken op waarde van vastgoed door woningbezitters. Blijkbaar is de woningmarkt in krimpregio's dusdanig verzwakt dat de hulp van overheid nodig is om te voorkomen dat deze helemaal wegzakt. De Rabobank is ook degene die de markt nadrukkelijk betreft bij het vinden van oplossingen en aanspreekt op haar verantwoordelijkheid, daar waar de SER, het PBL en GroenLinks zich in hun adviezen vooral richten op de overheid en de markt alleen bij het noodfonds betrekken. Daarnaast ontbreken in veel adviezen ook de particuliere woningeigenaren. Bij zo'n belangrijk onderwerp als de eigen woonomgeving mag toch verwacht worden dat eigenaren van woningen betrokken worden bij het vinden van oplossingen.

De oproep van de GroenLinks Tweede Kamerfractie om leegstaande woningen te slopen voordat ze verpauperen kan niet echt duurzaam genoemd worden. Je zou mogen verwachten dat eerst alle andere mogelijkheden worden onderzocht voordat overgegaan wordt tot sloop, omdat sloop van de drie mogelijkheden het minst duurzaam is. Daarnaast is opmerkelijk is dat alleen GroenLinks Drenthe met haar voorstel om inbreiding de norm te laten zijn een stap zet in de richting van het oplossen van het vraagstuk rond risicovol bezit van bouwgronden door gemeenten, terwijl dit een groot probleem kan vormen voor de financiële positie van gemeenten (Bekkers, 2011b).

Het afstemmen van nieuwbouwprojecten in een regio voorkomt het volbouwen van landbouwgrond en is daarmee een duidelijk voorbeeld van *degrowth*. Oplossingen zoals het renoveren en het samenvoegen van woningen en het herbestemmen van oude panden hebben zowel elementen van ecologische modernisering als van *degrowth*. Deze maatregelen beperken namelijk de vraag naar nieuwbouwwoningen en stimuleren tegelijkertijd het hergebruik van materiaal, wat typisch *degrowth* is. Andere elementen, zoals het toepassen van de nieuwste energiebesparende technieken en renovatiemethoden, komen juist weer overeen met ecologische modernisering.

Voorzieningen

Openbaar vervoer

Voor de problemen binnen het openbaar vervoer in regio's met bevolkingsdaling is het laagste aantal oplossingen aangedragen (zie tabel 2). Het PBL en de Rabobank gaan in hun rapporten helemaal niet in op de problematiek van bereikbaarheid in krimpregio's, GroenLinks en de SER komen gezamenlijk slechts tot zeven voorstellen. In haar rapport besteedt de SER een pagina aan dit probleem en komt ze met drie voorstellen: bij concentratie van voorzieningen zal er rekening gehouden moeten worden met de bereikbaarheid ervan, er is een groter aanbod van vraagafhankelijk vervoer noodzakelijk en er moet meer ruimte komen voor private en burgerinitiatieven zoals de dorpsbus. GroenLinks is voorstander van deze voorstellen maar wil daarnaast dat er een minimale dienstverlening gegarandeerd wordt en dat het voor commerciële organisaties aantrekkelijk wordt om deelauto's in dorpen aan te bieden.

Tabel 2 Voorzieningen: Openbaar Vervoer	SER	PBL	Rabobank	Pimp de krimp	GL Groningen	GL Drenthe	GL Zuid-Holland
Bij concentratie en (her)spreiding voorzieningen dient rekening gehouden te worden met bereikbaarheid	x			x			
Groter aanbod vraagafhankelijk vervoer	x				x	x	x
Stimulering private en burgerinitiatieven	x			x			
Houdt stads- en streekvervoer op peil				x			
Deelauto-abonnementen						x	
Goed dekkend en frequent rijdend openbaar vervoer						x	x
Eisen aan minimale dienstverlening dunbevolkte gebieden							x

Tijdens de werkbijeenkomst voor Statenleden over bevolkingsdaling bleek dat openbaar vervoer in rurale gebieden een lastig probleem is, en dat bewoners van krimpregio's rekening moeten houden met een verschraving van het aanbod. Gezien het kleine aantal voorstellen mag verondersteld worden dat het moeilijk zal zijn om vanuit de overheid openbaar vervoer in krimpgebieden te garanderen. De toekomst zal waarschijnlijk liggen in meer vraagafhankelijk vervoer en eigen initiatief.

Bij de plannen voor openbaar vervoer is het lastig om een onderscheid te maken tussen *degrowth* en ecologische modernisering. Doordat deelautogebruik zowel op technologisch als organisatorisch gebied een innovatie is zou het als ecologische modernisering geschaard kunnen worden, tegelijkertijd kan het ook *degrowth* genoemd worden omdat er minder auto's noodzakelijk zijn. Het feit dat bewoners meer verantwoordelijkheid zullen dragen bij de organisatie van openbaar vervoer kan wel als *degrowth* worden aangemerkt.

Onderwijs

Net als bij openbaar vervoer zijn het vooral de SER en GroenLinks die uitgebreid ingaan op de problematiek met betrekking tot onderwijs (tabel 3). De Rabobank erkent wel dat het een probleem is, maar neemt er verder geen standpunt over in en het PBL beperkt zich tot de opmerking dat er meer samenwerking moet komen tussen het bedrijfsleven en onderwijsinstellingen, iets waar zowel de SER als GroenLinks zich in kunnen vinden. Het enige standpunt waar GroenLinks alleen in staat, is leerlingenvervoer. GroenLinks ziet het als taak van de overheid te zorgen voor een functionerend leerlingenvervoersysteem als scholen gesloten en geconcentreerd worden.

Uit de tabel blijkt dat de voorstellen van de SER en GroenLinks sterk overeenkomen. Zo doen beide een voorstel om voorzieningen in een gebouw te concentreren en het voorstel van de SER om te komen tot meer bovengemeentelijke afstemming over onderwijs dekt de GroenLinkspunten over de noodzaak van samenwerking, fusies en het sluiten van kleine scholen. Het voorstel van de SER om knelpunten in bestaande wet- en regelgeving aan te pakken komt niet terug bij GroenLinks omdat het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap al een meldpunt heeft geopend over dit onderwerp. Wat verder opvalt is dat het aantal opties voor scholen in gebieden die kampen met bevolkingsdaling beperkt is en dat geen van de partijen met vernieuwende ideeën komt.

Hoewel het lastig is om de plannen op het gebied van onderwijs onder een van de twee theorieën te scharen zouden ze eerder onder ecologische modernisering dan onder *degrowth* vallen. Het opschalen van onderwijsinstellingen en het combineren van verschillende functies onder een dak valt namelijk moeilijk als *degrowth* te labelen.

Tabel 3 Voorzieningen: Onderwijs	SER	PBL	Rabobank	Pimp de krimp	GL Groningen	GL Drenthe	GL Zuid-Holland
Onderwijsinstellingen en bedrijfsleven meer samenwerking en zorgen voor afstemming	x	x			x		
Multifunctionele gebouwen	x			x			
Zorg voor een bovengemeentelijke afstemming van onderwijs	x			x			
Combineren van school, dorpshuis, ontmoetingsplek voor jongeren en/of ouderen, naschoolse opvang, huisarts, zorgloket	x					x	
Pak bestaande knelpunten in wet- en regelgeving aan	x						
Goed leerlingenvervoersysteem				x	x	x	
Samenwerking tussen scholen in krimpregio's				x	x		
Sluiting kleine scholen				x	x		
Fuseren				x			
Intensievere samenwerking openbaar en bijzonder onderwijs					x		
Gezamenlijk vervoer naar school of sport						x	

Detailhandel

Over detailhandel (tabel 4) zijn de verschillende organisaties een stuk minder eensgezind dan bij openbaar vervoer of huisvesting. Er zijn maar weinig voorstellen die door meer dan twee actoren gedaan worden. De voorstellen van het PBL, het stimuleren van sloop en herstructurering van bestaande winkelgebieden en het reduceren van nieuwbouw, zijn specifiek op de overheid gericht. De SER heeft naast adviezen voor de overheid ook nog tips voor individuele ondernemers en de Rabobank laat in haar rapport de overheid links liggen en kijkt alleen naar de mogelijkheden voor ondernemers om van de veranderende demografische samenstelling te profiteren. GroenLinks en de Rabobank zien bij detailhandel wel een rol voor burgers weggelegd. Zij moeten namelijk gezamenlijk het heft in handen nemen en zich bewust worden van de gevolgen van hun koopgedrag, iets wat ook opgevat kan worden als een oproep om vaker bij de lokale detailhandelaar boodschappen te doen om te voorkomen dat winkels verdwijnen.

Op basis van de vergelijking kunnen enkele verrassende conclusies getrokken worden. Zo spreekt de Rabobank in haar rapport met geen woord over de gevolgen van leegstand en de noodzaak om winkelgebieden te herstructureren. Dit is opvallend omdat leegstand in sommige gebieden al op grote schaal voorkomt en de Rabobank als hypotheekverstrekker daardoor getroffen kan worden. Daarnaast is het ook in het belang van de Rabobank dat er aantrekkelijke winkelgebieden blijven bestaan waar ondernemers hun boterham kunnen verdienen. GroenLinks gaat in haar publicaties voorbij aan de ruimtelijke dimensie van detailhandel en richt zich alleen op de organisatorische kant van de detailhandel. Dit is vreemd gezien het feit dat GroenLinks wel tegenstander is van nieuwbouw van bedrijventerreinen.

Het voorstel van GroenLinks Zuid-Holland om burgers bewust te maken van de consequenties van hun inkoopgedrag, het reduceren van nieuwbouw voor winkelgebieden, het onderbrengen van buurtwinkel bij agrarische bedrijven en het ondersteunen van burgerinitiatieven zijn ideeën met een duidelijke link met *degrowth*. Het gebruik van internet en multifunctioneel ondernemerschap liggen meer in de lijn van ecologische modernisering.

Tabel 4 Voorzieningen: Detailhandel	SER	PBL	Rabobank	Pimp de krimp	GL Groningen	GL Drenthe	GL Zuid-Holland
Stimuleren van sloop en herstructurering van winkelgebieden	x	x					
Speel actief in op demografische veranderingen	x		x				
Regionale afspraken over winkelniveau	x			x			x
Multifunctioneel ondernemerschap	x			x			
Reduceren van nieuwbouw voor winkelgebieden		x					
Maak gebruik van internet			x	x			x
Levering middels bezorgservice			x				
Burgerinitiatieven en gemeenschapszin			x				
Combineren van zorg en werk voor lichtgehandicapten met voorzieningen in het dorp (winkel(tje))				x		x	
Mobiele voorzieningen (Huisarts of buurtsuper)				x			x
Ondersteunen lokale winkels bijv. door sociale winkelhuur				x			
Nieuwe coalities					x		
Kwalitatief goede en bereikbare voorzieningen					x		
Agrarische bedrijven als buurtwinkel of bezorgservice						x	
Bewustwording bij inwoners van de gevolgen van hun eigen koopgedrag							x

Tabel 5 Voorzieningen : Zorg en welzijn	SER	PBL	Rabobank	Pimp de krimp	GL Groningen	GL Drenthe	GL Zuid-Holland
Ruimtelijke concentratie van voorzieningen	x	x		x			
Inzet digitale middelen, elektronica en internet bij zorg	x				x		
Overheid moet zich richten op toegankelijkheid en kwaliteit van zorgvoorzieningen	x						
Zorg voor toegankelijkheid en bereikbaarheid	x						
Benut nieuwe zorgconcepten	x						
Gemeenschappelijke personeelpools	x						
Creëer ruimte voor burgerinitiatieven			x				
Er is ruimte voor private zorg			x				
Gespecialiseerde verpleegkundigen en huisartsen in krimpgebieden die taken van ziekenhuis kan overnemen				x			
Ziekenhuis bereikbaar per ov en auto				x			
Samenwerking in zorg i.p.v. concurrentie				x			
Groepspraktijken voor eerste lijnszorg in combinatie met aanvullende patiëntondersteuning					x		
Huisartsen aanvullende spreekuren in dorpen					x		
Aansluiten bij ideeën van thuiszorginstellingen over zorg in dun bevolkte gebieden					x		x
Kleinschalige woonzorgzones						x	
Behoud en versterking verenigingsleven en informeel netwerk						x	
Kleinschalige woonzorgzones						x	
Nieuw Naoberschap						x	
Vrijwillige klushulpdienst						x	x
Huisbezoeken door overheidsinstellingen							x

Welzijn

Ook op het gebied van zorg en welzijn zijn het weer de SER en GroenLinks die met de meeste voorstellen komen (tabel 5). De Rabobank heeft er slechts twee, namelijk de constatering dat de markt ruimte biedt voor private zorg en dat de overheid zich meer moet richten op het accommoderen van burgerinitiatieven. Het voorstel van het PBL om voorzieningen te clusteren komt je ook tegen in de publicaties van de SER en GroenLinks. De SER vindt in GroenLinks Groningen een medestander wat betreft een intensiever gebruik van ICT in de zorg. In de voorstellen van GroenLinks ligt de nadruk vooral op lokale autonomie en het zo lang mogelijk thuis laten wonen van ouderen en zelfredzaamheid van zelfstandige gemeenschappen.

De voorstellen van de SER over personeelspools, het benutten van nieuwe zorgconcepten en de eis dat zorg toegankelijk en bereikbaar moet zijn, zullen weinig controverse oproepen binnen GroenLinks. Het idee van de Rabobank om meer ruimte te bieden voor private zorg zal dat wel doen. Opvallend is dat de Rabobank als commerciële organisatie een oproep doet aan de overheid om burgers van middelen te voorzien als ze initiatieven tonen op het gebied van zorg en welzijn. Blijkbaar ziet de Rabobank dat burgers ideeën hebben over hoe de zorg georganiseerd kan worden maar ontbreekt het aan financiële middelen. Het voorstel van GroenLinks Groningen om meer elektronica in te zetten in de zorg is sterk gekleurd door ecologische modernisering, de overige voorstellen van GroenLinks liggen meer in de lijn van *degrowth*.

Werkgelegenheid

Tabel 6 Werkgelegenheid	SER	PBL	Rabobank	Pimp de krimp	GL Groningen	GL Drenthe	GL Zuid-Holland
Aanbod bedrijventerreinen aanpassen	x	x		x		x	
Bestaande bedrijventerreinen opknappen	x	x		x		x	
Krimpfonds voor reconstructie, inpassing, verduurzaming (ook voor bedrijventerreinen)	x	x		x		x	
Verhogen van arbeidsproductiviteit door investeren in innovaties	x	x					
Multifunctioneel ondernemerschap	x			x			
Versterk de vrijetijds economie	x			x			
Zet in de regio's die er geschikt voor zijn in op de biobased economy	x			x			
Agrariërs belonen voor blauwe en groene diensten	x					x	
Geef leegkomende boerderijen een andere economische, kwaliteitsverhogende bestemming	x					x	
Zoek kansrijke economische perspectieven op basis van bijvoorbeeld een SWOT analyse	x				x		
Werk samen met partijen in de regio	x						
Verbeter vitaliteit door netwerkvorming tussen bedrijven en instellingen	x						
Adequate afronding van de EHS	x						
Financier natuur en landschap meer vanuit de markt	x						
Ga nieuwe coalities aan binnen de vrijetijds economie	x						
Verhogen arbeidsparticipatie onder vrouwen en ouderen		x	x				
Ontwikkel nieuwe economische sectoren die aansluiten bij de kwaliteit van de huidige (beroeps)bevolking		x		x			
Ontwikkel specifieke opleidingen om bestaande arbeidsaanbod en -vraag beter op elkaar te laten aansluiten		x					
Digitalisering			x	x			x
Toename arbeidsparticipatie van ouderen, allochtonen en ouderen			x				
Verhoog de pensioenleeftijd			x				
Investeren in hun economische troefkaarten en werk maken van recreatie, landschap en natuur				x		x	
Combineren van zorg en werk voor lichtgehandicapten met voorzieningen in het dorp (winkelje)				x		x	
Stimuleer duurzame landbouw				x		x	
Braakliggende bedrijventerreinen teruggeven aan natuur/landbouw				x			
Provinciale regie bij bedrijventerreinen				x			
Open ruimte heffing				x			
Zoek werkgelegenheid die aansluit bij beschikbare beroepsbevolking				x			
Stimulering duurzame energieprojecten door dorpen					x	x	
Voer activerend arbeidsmarktbeleid					x		
Stimuleer lokale initiatieven voor werkgelegenheid en duurzaamheid					x		
Stimulering duurzame economische initiatieven					x		
Aanbestedingen zo opstellen dat ze beschikbaar zijn voor lokale spelers					x		
Betrek werknemers uit de regio bij grote werken					x		
Verminderde druk kan kwaliteiten van landschap, regionale economie (kleinschalig toerisme) en de woonomgeving vergroten					x		
Zonne-energie, bio-energie, warmtekoelopslag en windenergie met sociaal component					x		
Agrarische bedrijven als buurtwinkel of bezorgservice						x	
Voorkom de concurrentieslag tussen gemeenten							x

De tabel werkgelegenheid (tabel 6) is qua omvang vergelijkbaar met die over huisvesting, de adviezen lopen echter sterker uiteen. Van alle organisaties heeft de Rabobank weer de kleinste inbreng, namelijk het verhogen van de arbeidsparticipatie, de pensioenleeftijd en het gebruik maken van de digitalisering. Het PBL gaat in haar advies zowel in op de ruimtelijke dimensie van arbeid (bedrijventerreinen en bedrijfsgebouwen) als op de vraag hoe de vergrijzing aangepakt kan worden. De SER gaat, zoals ook uitdrukkelijk gevraagd is door de minister, uitgebreid in op de problemen op de arbeidsmarkt. Ze komt met voorstellen zoals het versterken van de vrijetijdseconomie, het

stimuleren van multifunctioneel ondernemerschap en het geven van nieuwe bestemmingen aan leegkomende boerderijen. De SER, het PBL en GroenLinks zijn het er over eens dat er iets gedaan moet worden aan het aanbod van bedrijventerreinen, dat bestaande locaties opgeknapt dienen te worden en er een krimpfonds ingesteld moet worden om de kosten van het bovenstaande te dekken. De SER gaat in haar rapport ook in op de relatie tussen het landschap en krimp en komt met adviezen zoals het adequaat afronden van de ecologische hoofdstructuur (EHS) en het betalen van boeren voor blauw (water) en groene (natuur) diensten. GroenLinks geeft twee voorbeelden van multifunctioneel ondernemerschap namelijk het combineren van landbouw en detailhandel of detailhandel en zorg

Hoewel het PBL in zijn rapport zegt aandacht te hebben voor de economische component van bevolkingsdaling blijkt dit niet uit het aantal voorstellen dat het doet. Daarnaast valt op dat ook de Rabobank als commerciële dienstverlener die dicht bij de burgers en ondernemers in de regio zegt te staan, met weinig voorstellen komt die betrekking hebben tot de arbeidsmarkt en werkgelegenheid. De voorstellen die ze doet zijn voornamelijk gericht aan de landelijke overheid en niet voor de lokale ondernemers in de krimpregio's.

In *Krimp in de Regio? Pimp de regio!* presenteert GroenLinks het idee van multifunctioneel ondernemerschap. Daarbij vertrouwt zij er op dat ondernemers (lees: de markt) komen met innovatieve ideeën om functies te combineren. Daar waar GroenLinks landelijk bij werkgelegenheid niet de koppeling maakt tussen krimp en duurzaamheid doen de provinciale afdelingen dit expliciet wel. Zo komen zij met voorstellen over het stimuleren van duurzame energie en biologische landbouw, oplossingen die net zoals het idee om werknemers uit de regio te betrekken bij grote werken in de lijn van *degrowth* liggen. Het idee van de SER en het PBL om de arbeidsproductiviteit te verhogen door investeren in innovatie, een idee dat goed pas bij ecologische modernisering, wordt niet ondersteund door GroenLinks.

Samenvatting analyse

Op basis van de analyse van de verschillende standpunten kan geconcludeerd worden dat de standpunten van GroenLinks over bevolkingskrimp sterk overeenkomen met de standpunten van de SER, het PBL en de Rabobank. De voorstellen van GroenLinks zijn realistisch maar weinig afwijkend en vernieuwend.

Bij huisvesting lopen de ideeën over oplossingen niet ver uiteen. De partijen zijn het met elkaar eens dat er zowel fysiek als organisatorisch ingegrepen moet worden op de woningmarkt. Ook bij de detailhandel en bedrijventerreinen zal fysiek ingegrepen moeten worden met sanering van bestaande winkelgebieden en bedrijventerreinen en een beperking van nieuwbouw. Op het gebied van openbaar vervoer en onderwijs zijn het alleen de SER en GroenLinks die met voorstellen komen. Tussen beide partijen zitten weinig verschillen over hoe de problematiek aangepakt dient te worden. De ideeën van de verschillende partijen loopt het sterkst uiteen bij werkgelegenheid. Hoewel er weinig voorstellen door meer dan twee actoren gedaan worden, is de lijn van de voorstellen wel duidelijk. Regio's moeten onderzoeken wat hun sterke kanten zijn en deze benutten. Daarnaast zal er ingezet moeten worden op meer duurzame vormen van werkgelegenheid, bijvoorbeeld in de recreatie en hernieuwbare energievoorziening.

Het pleidooi van de SER en het PBL om krimp te begeleiden of te benutten in plaats van te bestrijden, lijkt door alle partijen te zijn overgenomen. Van alle aangedragen oplossingen is er bijna geen enkele aan te merken als het bestrijden van krimp. Dit is opvallend omdat van de vier bestuurlijke reacties op bevolkingsdaling, bagatelliseren, bestrijden, begeleiden en benutten, de laatste twee gezien kunnen worden als een *degrowth* reactie. Er wordt namelijk niet meer expliciet gezocht naar

economische groei maar de krimp wordt geaccepteerd. Daarnaast richt het zich niet specifiek op welvaart maar meer op welzijn. Ander opvallend punt is dat het voornamelijk de overheid is die de problemen moet oplossen en dat burgers en bedrijven een zeer kleine rol krijgen toebedeeld. De Rabobank heeft het met enige regelmaat over burgerparticipatie en eigen initiatief, en GroenLinks noemt soms het betrekken van burgers als mogelijk oplossingen van problemen, maar de nadruk ligt toch bij oplossingen vanuit de overheid.

Positie van GroenLinks

Nu we de standpunten van GroenLinks vergeleken hebben met die van de SER, het PBL en de Rabobank gaan we kijken of de standpunten van GroenLinks over bevolkingsdaling vaker op het vlak van *degrowth* of ecologische modernisering liggen. Als we kijken naar de verhouding markt-overheid zie je dat in de visie van GroenLinks het vooral de overheid is die regulerend moet optreden. Onder andere bij de woningmarkt, het beperken van de winkelvoorraad, de uitgifte van bedrijventerreinen en bij onderwijs is het de overheid die bepaalt. De markt krijgt alleen bij openbaar vervoer een grote rol toebedeeld: hij moet het gat opvullen dat ontstaat als reguliere buslijnen verdwijnen.

De balans bij economie-ecologie slaat vaak uit in de richting van ecologie. Het verhogen van de kwaliteit van landschap, versterken van natuurwaarden en beperken van nieuwbouw van wegen, bedrijventerreinen en woningen moeten speerpunten worden van het beleid. De oproep in *Pimp de krimp* (2011) om werk te maken van de groene economie zien we maar in zeer beperkte mate terug in de voorstellen van GroenLinks. Als er al over gesproken wordt ligt de nadruk vooral op lokale energieprojecten en duurzaam toerisme.

Opvallend is dat de rol van de burger ook bij GroenLinks zeer beperkt is. Alleen bij de zorg en detailhandel wordt de burger geacht actief te participeren. Zo ligt bij de zorg de nadruk op lokale zelfvoorzienendheid, en wil GroenLinks Zuid-Holland burgers bewust laten worden wat de gevolgen zijn van hun koopgedrag, iets wat ook opgevat kan worden als een oproep om vaker bij lokale winkeliers. Op de andere terreinen is het de overheid die zelfstandig het beleid zal moeten gaan maken.

In zijn totaal gezien heeft de burgers bij GroenLinks een kleine rol, is het vooral de overheid en niet de markt die de problemen moet oplossen, en slaat de balans vaker uit in de richting van ecologie dan economie. Op basis daarvan zouden wij de maatregelen waarmee GroenLinks de bevolkingsdaling wil aanpakken eerder als *degrowth* dan als ecologische modernisering bestempelen.

Uitgangspunten voor een succesvolle transitie

In het rapport *Bevolgingskrimp benoemen en benutten* uit 2011 formuleert de SER een vijftal uitgangspunten voor een succesvolle begeleiding van bevolgingskrimp. Deze komen sterk overeen met de uitgangspunten uit het Interbestuurlijk Actieplan Bevolgingsdaling *Krimpen met kwaliteit* uit 2009, een gezamenlijke uitgave van het Rijk, het InterProvinciaal Overleg en de Vereniging Nederlandse Gemeenten.

Ten eerste moeten lessen worden getrokken uit eerdere transities. De SER ziet het proces van bevolgingskrimp als een transitie naar een nieuw bevolkingsevenwicht. Gemeenten in anticepeerregio's kunnen daarom leren van ervaringen die opgedaan zijn bij eerdere transities zoals de bevolgingsdaling in de huidige krimpregio's en de transitie binnen de energiesector. Daarbij moet gedacht worden aan het samenwerken in bestuurlijke netwerken, het koppelen van lange- en korte termijn doelen, het hebben van voldoende experimenteerruimte en de mogelijkheid van mislukken. Ook dient er een omslag te komen in het denken en doen, en moet er 'van buiten naar binnen' gewerkt worden. Met dit laatste bedoelt de SER dat de overheid ideeën en initiatieven van bedrijven en kennisinstellingen moet mobiliseren en incorporeren door bijvoorbeeld gezamenlijk een kennisplatform of een *taskforce* op te richten.

Het tweede uitgangspunt is het vergroten van bewustwording bij bestuurders. Dit is ook een van de doelen van de publicaties van het CBS, PBL en de SER. Bestuurders moeten zich bewust zijn van het feit dat de bevolking in hun regio krimpt en daar ook naar handelen. Daarnaast moeten bestuurders in regionaal verband afspraken maken om intergemeentelijke competitie te voorkomen die een neerwaartse spiraal voor de regio kan betekenen. Volgens het IAB (2009) is ook van belang dat bestuurders tijdig anticiperen op ontwikkelingen. Het maken, bespreken, vaststellen en uitvoeren van plannen duurt jaren. Bijsturen in latere fases van planvorming is lastig als er in het begin geen rekening is gehouden met krimp.

Het derde uitgangspunt is het vergroten van het bewustzijn en de betrokkenheid van maatschappelijke belanghebbenden. De overheid moet het niet alleen willen doen, maar ook gebruik maken van de kennis en kunde die bij anderen aanwezig is. Bevolgingskrimp is niet alleen een probleem van de overheid, iedereen wordt er door geraakt. Een van de belangrijkste partners in deze zijn de burgers zelf en de organisaties waarin burgers als vrijwilliger participeren. Zij leveren het sociale kapitaal waarmee moet worden gewerkt. Vaak zijn zij ook de doelgroep van beleid. Ook het bedrijfsleven is een belangrijke partner: het heeft een economisch belang bij de ontwikkeling van een regio en heeft vaak veel kennis van een streek. Het rapport van de Rabobank (2010) kan ook bezien worden vanuit dat perspectief. Andere partners kunnen gevonden worden in het maatschappelijk middenveld. Zorgaanbieders, onderwijsinstellingen en woningcorporaties hebben een publieke opdracht en worden geconfronteerd met de verschillende aspecten van bevolgingsdaling. Ook organisaties op het gebied van welzijn, cultuur en sport moeten betrokken worden. Zo doet de KNVB- district Noord-Nederland onderzoek naar de toekomst van voetbalverenigingen in kleine kernen (KNVB-district Noord, 2011). Ten slotte zijn daar de kennispartners. In Limburg werkt men samen met de Universiteit van Maastricht en in het Noorden is de Rijks Universiteit Groningen een sterke partner.

Het vierde uitgangspunt is het creëren van de juiste bestuurlijke randvoorwaarden. Dit betekent een duidelijke bestuurlijke rolverdeling en voldoende regionale bestuurskracht. In het Algemeen Overleg Bevolgingskrimp van 15 februari 2011 zei minister Donner van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties hierover: "In eerste instantie zullen de samenwerkende gemeenten dat [de krimp, AP] aanpakken. Vervolgens hebben de provincies op dat terrein een regierol. Op een aantal terreinen zal door Binnenlandse Zaken gezorgd worden voor het faciliteren van de voorzieningen en met andere departementen worden gecoördineerd" (AO Bevolgingskrimp, p. 19).

Ten slotte het vijfde en laatste uitgangspunt: een effectieve bekostigingssystematiek. Krimpen is een kostbare zaak. Zo gaan volgens een onderzoek van de Rekenkamercommissies Parkstad Limburg de gemeenten in Parkstad Limburg er elk jaar 1 procent in inkomsten achteruit. Als de demografische ontwikkeling verloopt volgens de prognoses uit 2008 verliest Parkstad Limburg in zijn geheel in vijftientig jaar 61 miljoen euro aan inkomsten (Warbroek, 2010). Er zal dus wat gedaan moeten worden aan de bekostigingssystematiek voor gemeenten. De meeste regels uit het gemeentefonds en het provinciefonds zijn namelijk gebaseerd op groei, en moeten worden aangepast. Daarnaast dienen de kosten van bevolkingsdaling over de betrokkenen verdeeld te worden, zodat de overheid niet een onevenredig deel van de rekening gepresenteerd krijgt.

Realisatie uitgangspunten door GroenLinks

Van bovenstaande aanbevelingen is GroenLinks al intensief bezig met uitgangspunt nummer twee en vijf. Zo is GroenLinks actief met het bewustwordingsproces bij bestuurders en politici en is zij voorstander van een financiële compensatie voor bevolkingsdaling in de vorm van een krimpfonds. GroenLinks zou meer tijd en aandacht mogen besteden aan het eerste uitgangspunt namelijk het leren van eerdere transitie's. De werkbijeenkomst met Statenleden was een eerste aanzet om gebruik te maken van de kennis en kunde van bestuurders uit krimpregio's. Dit initiatief verdient een goed vervolg.

Als derde uitgangspunt noemt de SER het vergroten van het bewustzijn en de betrokkenheid van maatschappelijke belanghebbenden. Uit de voorstellen die GroenLinks doet blijkt dat zij een grote rol weggelegd ziet voor de overheid. Hier en daar zijn wel voorstellen die meer verantwoordelijkheid leggen bij de burgers, maar primair richt GroenLinks zich toch op de overheid. Het zou wellicht verstandig zijn als lokale GroenLinks afdelingen met andere partijen om tafel gaan zitten om de problematiek te bespreken en kijken hoe er gezamenlijk naar oplossingen gezocht kan worden.

De SER stelt ook dat gewerkt moet worden aan het creëren van de juiste bestuurlijke randvoorwaarden. Hoewel GroenLinks in opeenvolgende verkiezingsprogramma's heeft aangegeven voorstander te zijn van het samenvoegen van provincies, legt ze in de krimpnota en hoofdstukken over krimp in provinciale verkiezingsprogramma's geen verband tussen bestuurlijke herindeling en demografische krimp.

H7 GroenLinks en Duurzaamheid: een historisch overzicht

Ontwikkeling milieudenken binnen GroenLinks

In het boek *Van straat naar staat? GroenLinks 1990-2010* wordt de ontwikkeling van GroenLinks als partij beschreven. GroenLinks is in 1989 ontstaan door een fusie van de Communistische Partij Nederland (CPN), de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP), de Politieke Partij Radikalen (PPR) en de Evangelische Volkspartij (EVP). Van deze drie partijen had de PPR het meest vooruitstrevende milieuprogramma en zij deelde met de PSP veel “postmaterialistische” waarden. De CPN had voornamelijk aandacht voor de positie van de arbeider en minder voor het milieu.

In het hoofdstuk ‘Van groen en rood naar groen en paars? De programmatische ontwikkeling van GroenLinks’ (2010) laten Lucardie en Pennings zien dat de standpunten over het milieu binnen GroenLinks stabiel zijn gebleven. Daar waar standpunten over militair ingrijpen, de rol van Europa en op sociaaleconomisch gebied soms een flinke verschuiving richting het midden laten zien, is dit bij de ecologische visie niet het geval. Wel wordt er nu meer nadruk gelegd op vergroening van het belastingsysteem, subsidies en ecoheffingen in plaats van ge- en verboden. Ditzelfde beeld komt terug in het anti-groeidenken. Tot 1998 waren milieubescherming en economische groei onverenigbaar geacht. Daarna neemt GroenLinks een tussenpositie in.

Beginselprogramma's

In haar *Programma van Groen Linkse uitgangspunten* uit 1991 stelt GroenLinks dat de grenzen aan de huidige groei niet alleen van technische aard maar ook principieel zijn. Het vertrouwen in technologische vernieuwing is volgens haar een gevaarlijke illusie. Er zijn kwalitatieve ingrepen nodig om de economie te veranderen in een duurzame economie met ‘ecologisch verantwoorde productie- en consumptiepatronen’. GroenLinks neemt stelling tegen het traditionele groeimodel en kiest voor een model van selectieve groei en krimp (GroenLinks, 1991). Het programma heeft daardoor een sterk *degrowth* gehalte.

In 2008 herijkt GroenLinks haar programma van uitgangspunten. Het standpunt over milieu, economie en vervuiling blijft echter staan. Zo stelt het eerste uitgangspunt dat de economie altijd in dienst staat van het milieu en het welzijn en geluk van de mens, en waar deze geschaad worden door voortgaande economische groei, kiest GroenLinks voor krimp. Uitgangspunt twee voegt hieraan toe dat we allemaal kritisch moeten kijken naar ons consumptiepatroon en dat er gekozen moet worden voor duurzame landbouw, milieuvriendelijke mobiliteit en duurzame energieproductie (GroenLinks, 2008).

Verkiezingsprogramma's

In het eerste verkiezingsprogramma *Verder kijken* uit 1989 staat dat er een sterke overheid moet komen en er groot wantrouwen is ten opzichte van de markt. Technische aanpassingen zijn niet voldoende, de productievolumes van vervuilende activiteiten moeten beperkt worden. Daarnaast moet ongerichte groei worden gestopt, de consumptiedrift afgeremd en straffere milieuwetten ingevoerd en gehandhaafd. Toch is er ook in dit programma aandacht voor ecologische modernisering. Zo wordt er gepleit voor meer openbaarheid bij de ontwikkeling en toepassing van nieuwe technieken en voor beter onderzoek naar de verwachte effecten en beheersbaarheid van deze technieken. Daarnaast stelt het programma dat een ecologisch verantwoord economisch systeem positieve effecten heeft op zowel de natuur als de economie. Daarvoor moeten wel alle maatschappelijke lasten van vervuiling in de prijs van het product worden doorberekend.

Met het verkiezingsprogramma van 1989 probeerde GroenLinks aan te haken bij de aandacht die er is voor het rapport van de Commissie-Brundtland, *Our common future* uit 1987. Zo onderstreept GroenLinks dat technische aanpassingen niet voldoende zijn en dat op verschillende terreinen de volumes verminderd moeten worden; bij weg- en vliegverkeer, de landbouw en veeteelt en de

import van tropisch hout. Geheel in lijn met wat Latouche bepleit, wil GroenLinks, vooruitlopend op een algeheel reclameverbod, alvast die voor auto's aan strenge regels binden (GroenLinks, 1989).

De programma's van 1994 legden meer de nadruk op ecologische modernisering. Zo zouden enkele bedrijfstakken al begonnen zijn met ecologische modernisering, een proces dat volgens GroenLinks door het bedrijfsleven zelf gedragen moet worden. GroenLinks spreekt over 'marktconforme prikkels' waarmee consumenten en producenten verleid worden tot ander gedrag. Dat GroenLinks kiest voor selectieve groei en krimp blijkt uit het feit dat duurzame productie mag groeien, maar dat vervuilende bedrijven hun productie zullen moeten inkrimpen of omvormen. Daarbij houdt ze rekening met de mogelijkheid dat de economische groei tijdens de omwenteling wellicht zal dalen tot nul of zelfs tot economische krimp zal leiden. Nederland zal voorop moeten lopen in het milieubeleid omdat de verwachting is dat de rest van de wereld vroeg of laat ook aan strengere milieunormen moet voldoen. Een vroege omwenteling zorgt daardoor juist voor economische kansen en een betere concurrentiekracht. In 1994 heeft GroenLinks het al over een vorm van 'prijssrijden'. In latere verkiezingsprogramma's krijgt het een steeds duidelijkere vorm. Belangrijk is dat GroenLinks constateert dat naast marktfalen ook de overheid kan falen in haar functioneren, en dat de overheid niet bij machte is om de markt als economisch regelsysteem te vervangen

In 1998 laat GroenLinks zien dat, hoewel zij voorstander is van technologische innovatie, zij ook oog heeft voor de negatieve effecten zoals het *rebound*-effect. Geconstateerd wordt dat het transport schoner is geworden, maar de milieuwinst teniet wordt gedaan door de groei in deze sector. De conclusie is dan ook dat de ontkoppeling, waarbij hetzelfde product met minder energie gemaakt wordt, nooit volledig zal zijn. GroenLinks pleit er daarom dan ook voor de plek van productie en consumptie dichter bij elkaar te brengen. Daarnaast dienen consumptiegewoonten en gedragspatronen veranderd te worden, maar dat vereist wel reële en betaalbare alternatieven. Om economische groei in het Zuiden mogelijk te maken moet het Noorden een stap terug moeten doen in consumptie en zal er een overdracht van duurzame technologie noodzakelijk zijn. In het programma wordt gepleit voor verhandelbare vervuilingrechten, iets wat overgenomen is vanuit het Kyoto protocol. Ten slotte komt GroenLinks met dingen als ketenbeheer, het sluiten van kringlopen en dat maatregelen een prikkeling moeten zijn om te innoveren.

Het 2002 verkiezingsprogramma *Overvloed en onbehagen* uit kritiek op het beleid van de Paarse kabinetten. GroenLinks constateert dat de economische groei ten koste is gegaan van de zwakkere groepen in de samenleving en het milieu. Een positieve ontwikkeling is dat steeds meer bedrijven maatschappelijk verantwoord gaan ondernemen. Toch ziet GroenLinks ook hier een rol voor de overheid weggelegd, namelijk door bedrijven te verplichten om naast hun financiële jaarverslag ook een duurzaamheidsverslag te maken. Technologisch zijn de meeste problemen oplosbaar maar dit gebeurt niet omdat er geen prijskaartje hangt aan de schade die het milieu wordt toegebracht. Strengere wet- en regelgeving is nodig, anders zullen milieuvriendelijke technologieën en producten geen kans krijgen om de markt te veroveren. GroenLinks gebruikt nu ook het begrip ketenverantwoordelijkheid: bedrijven zijn niet alleen verantwoordelijk voor hun eigen productie, ze moeten ook oog hebben voor zaken die eerder en later in de keten spelen dus van grondstofwinning tot afvalverwerking. Dat de overheid niet alles kan regelen blijkt wel uit het feit dat GroenLinks voorstander is van het sluiten van convenanten. Wel houdt zij nadrukkelijk de mogelijkheid open om bij onvoldoende naleving in te grijpen door middel van wetgeving. Ook komt GroenLinks met het idee van verhandelbare mobiliteitsrechten. GroenLinks is namelijk van mening dat de samenleving de grenzen moet gaan aangeven waarbinnen gemotoriseerde mobiliteit vorm moet krijgen. Het stopzetten van het ontmoedigingsbeleid voor de auto door het paarse kabinet is in haar ogen dan ook een verkeerde beslissing.

Na de moord op Pim Fortuyn op 6 mei 2002 kwam het accent in het publieke debat te liggen bij de multiculturele samenleving en raakte duurzaamheid naar de achtergrond. Het kabinet-Balkenende I komt al na 89 dagen ten val waardoor er in 2003 nieuwe landelijke verkiezingen zijn. Omdat het verkiezingsprogramma van 2002 nog voldoende actueel is komt GroenLinks niet met een heel nieuw programma, maar met een aanvulling onder de titel *Protest en Perspectief*. In dit dertien pagina's tellende document reageert GroenLinks op de ontstane situatie. Dat milieu naar de achtergrond gedrongen is, blijkt wel uit het feit dat de paragraaf over milieu bijna op het laatst komt, daar waar het in eerdere programma's een prominente plek vooraan heeft. Onder de titel 'oplopende milieuschuld' pleit zij voor een forse verhoging van de belasting op milieuvervuilende activiteiten waarvan de opbrengst moet gebruikt worden om de belasting op arbeid te verlagen. Verder constateert ze dat ook onder VVD-CDA bewind het milieu steeds weer het onderspit moet delven.

In 2006 komt GroenLinks met *Groei Mee*. Milieu krijgt geen eigen hoofdstuk, maar zit door alle thema's verworven. Bekende standpunten zoals de invoering van de kilometerheffing en betaling aan boeren voor groene diensten komen erin terug. Nederland moet gaan inzetten op energiebesparing en zorgen voor meer productie van groene energie waarbij de overheid zorgt voor continuïteit in subsidiëring. Duisternis is een milieukwaliteit en daarom moet de lichtuitstoot drastisch worden verminderd. Omdat het Kyoto protocol in 2010 ten einde zou lopen, wou GroenLinks dat Nederland zich in Europees verband zou inzetten voor een nieuw sterk klimaatverdrag. GroenLinks pleit voor economische ontwikkeling van regio's als het Noorden en Limburg door beleid dat gericht is op meer banen en duurzame ontwikkeling. Er was destijds sprake van een snelle treinverbinding tussen Groningen en de Randstad, en GroenLinks laten weten daar groot voorstander van te zijn.

In 2010 krijgt milieu in het verkiezingsprogramma *Klaar voor de toekomst* weer een prominente plek. Het programma begint met een sterk *degrowth*-geluid. Zo wordt gepleit voor een Bruto Nationaal Geluk in plaats van een Bruto Nationaal Product en wil GroenLinks dat de overheid duurzame innovaties op het platteland gaat stimuleren zoals biologische landbouw, energie leverende kassen en regionale afzetcoöperaties. In het hoofdstuk met de titel 'Groene economie' legt GroenLinks een verbinding tussen economie en ecologie. Groene energie en duurzame landbouw hebben daarin een prominente plek. Elementen uit de Green Deal zoals investeren in een Europees netwerk van hoogspanningskabels en een *feed-in* tarief naar Duits voorbeeld komen hierin terug. De civil society wordt versterkt door burgers via een wet openbaarheid van productie en keten toegang te geven tot informatie over de naleving van internationale normen door bedrijven. In het programma stelt GroenLinks dat techniek nodig is om het tijdperk van fossiele brandstof achter ons te laten, maar dat we ook naar ons gedrag moeten kijken als we milieuproblemen willen oplossen. Minder vlees en meer duurzame consumptie is het devies.

Publicaties van de fracties

Vermoedelijk is Femke Halsema in haar beginjaren als fractievoorzitter groot voorstander van ecologische modernisering geweest. In een interview uit 2005 met het universiteitsblad van de Radboud Universiteit antwoordt ze op de vraag of het te publiceren boekje Linkse Lente het antwoord is op de vermeende 'linkse leegte' dat "het huidige Links alternatieve begrotingen maakt, oplossingen biedt voor het energieprobleem, ideeën ontwikkelt over ecologische modernisering en de vernieuwing van de verzorgingsstaat" (Dortmans, 2005). Waarschijnlijk heeft ze de ideeën over ecologische modernisering opgedaan bij Pieter van Driel en Maarten Hajer in haar periode dat ze werkzaam was bij de Wiardi Beckman Stichting (WBS), het wetenschappelijk bureau van de PvdA. Deze stichting publiceerde namelijk in 1993 een boekje over ecologische modernisering (Van Driel et al, 1993), precies in de periode dat Femke Halsema in dienst kwam bij de WBS.

In *Linkse Lente* uit 2006 staan zowel elementen uit ecologische modernisering als *degrowth*. Zo stelt Halsema dat het menselijk welzijn niet gereduceerd kan worden tot economische groei en dat “je eindeloos kunt hameren op de noodzaak van individuele gedragsveranderingen, maar deze hebben veel minder zin als de overheid niet durft in te grijpen in de organisatie van de samenleving en de economie. Veel milieuvervuilend gedrag is geen vrije keuze, maar komt juist voort uit een gebrek aan keuzevrijheid” (Halsema, 2006, p. 134). Dat milieubeleid economische groei remt, is volgens haar een achterhaald idee. De vraag is alleen welke soort economische groei je wilt hebben.

Het boekje *EKONOMIE* dat Femke Halsema en kamerlid Wijnand Duyvendak in 2006 schrijven, ademt de sfeer van technologisch optimisme en maakbaarheid van een beter milieu door techniek. Aan de hand van het concept ‘Greenvalley’, waarbij de economische kracht van Silicon Valley gecombineerd moet worden met duurzame politiek, laat GroenLinks zien dat een duurzame economie realiseerbaar is als de overheid er echt voor kiest. Een lange lijst succesvolle voorbeeldprojecten uit het buitenland toont aan dat Nederland niet langer vooroploopt op dit gebied. Als de overheid de wettelijke normen voor de productie van goederen niet aanscherpt zal de achterstand op termijn niet meer in te halen zijn. De publicatie is een en al ecologische modernisering, voor *degrowth* is er geen plaats.

Wijnand Duyvendak gaat in zijn boek *Klimaatactivist in de politiek* uit 2008 verder op de tour van ecologische modernisering. Zo gaat hoofdstuk acht met de veelzeggende titel ‘*Innovatie en techniek: de kansen liggen voor het oprapen*’ volledig over technologische mogelijkheden. In zijn boek heeft hij ook aandacht voor *degrowth*. Zo was er kritiek op het spotje voor de Tweede Kamer verkiezingen van 2006 waarin Femke Halsema in een Toyota Prius rijdt. Het zou de suggestie wekken dat autoriteiten geen probleem is zolang het maar hybride of elektrisch gebeurt. Duyvendak's reactie hierop is dat het makkelijker is om auto's 50 procent zuiniger te laten rijden dan iedereen de helft minder kilometers. Elementen als selectieve consumptie en het veranderen van onze behoeften komen wel aan de orde, maar de nadruk ligt toch op technologische innovatie, overheidsingrijpen en verandering van routines. Toch heeft Duyvendak wel oog voor *degrowth*. Zo pleit hij op pagina 76 voor het aanpassen van onze verlangens en behoeften. In zijn strategie voor minder CO₂-uitstoot komt hij hier echter niet op terug. In het hoofdstuk ‘Selectieve Economische Groei’ gaat het om de vraag wat we wel en niet moeten laten groeien. Dit vereist sterke politieke sturing. Hij doet een aantal voorstellen zoals het invoeren van een klimaatwet, belonen van goed gedrag en het straffen van slecht gedrag, politieke grenzen stellen wat een stimulans kan zijn voor innovatie en gedrag en het vergroenen van belastingen. Ook bepleit hij om in overleg te gaan met de verliezers van de transformatie, de bedrijven die producten produceren waar in de toekomst geen vraag meer naar zal zijn. Hij komt in zijn aanbevelingen echter niet terug op de *degrowth*-thema's.

In haar boek *Geluk, Voorbij de hyperconsumptie, haast en hufterigheid* uit 2008 houdt Femke Halsema een op *degrowth* geïnspireerd pleidooi. ‘Onze dagelijkse jacht op maximale economisch groei, grotere materiële welvaart en luxe brengt ons niet het welzijn waarop we hopen’ (p. 115) en ‘[d]e economische politiek moet streven naar geluk en welzijn in plaats van maximale groei’ (p. 117). Er zitten elementen in van ecologische modernisering zoals een sterk geloof in de markt en de noodzaak om flink te investeren in technologische innovatie maar ze uit ook kritiek op het denken in groei van BNP, op reclamemakers en op de continue consumptiedrift. ‘Er zit een grote paradox verborgen in onze moderne, westerse economie en samenleving. We jagen op economische groei, materiële welvaart en luxe omdat we denken en hopen er gelukkiger van te worden. Tegelijkertijd vormen de bijbehorende verschijnselen van competitie, sociaal conflict, en schaarste, stress en hufterigheid een serieuze bedreiging voor ons geluk’ (Halsema, 2008, p. 67)

Op 26 maart 2009 presenteerde GroenLinks haar *Green Deal 2.0*, geschreven door Femke Halsema en Jolande Sap. *Green Deal 2.0* is het duurzame antwoord op de verschillende crises waarmee Nederland op dat moment werd geconfronteerd. De *Green Deal* van GroenLinks bestaat uit vijf onderdelen. Allereerst moeten er groene banen worden gecreëerd door te investeren in groen wonen, groene consumptie en productie en groen reizen. Er moet geïnvesteerd worden in woningisolatie en door een slim systeem van vouchers moeten private investeringen door woningeigenaren worden uitgelokt. Bij groen consumeren en produceren ligt de nadruk vooral op energieopwekking. Zo wordt gepleit voor meer investeringen in wind op zee en in ledverlichting. Naar Duits voorbeeld wordt een *Feed-in* tarief ingevoerd zodat producenten van duurzame energie een gegarandeerde prijs krijgen, waardoor het voor hen rendabeler wordt om hierin te investeren. Onder de noemer groen reizen wil GroenLinks investeren in beter openbaar vervoer, in de ontwikkeling van de elektrische auto en een betere fietsinfrastructuur.

Er wordt ook gepleit voor investeringen in de sociale structuur van Nederland: in goed onderwijs en koopkrachtondersteuning voor minima, lastenverlichting voor laagbetaalde arbeid en een individueel scholingsbudget. Participatiebanen moeten zorgen dat werklozen makkelijker naar de arbeidsmarkt doorstromen. GroenLinks trekt geld uit voor verpleeghuizen en gehandicaptenzorg, en gemeenten krijgen extra budget om de bezuinigingen op de AWBZ op te vangen.

Bij bezuinigingen en lastenverzwaringen ligt de nadruk vooral op het zwaarder belasten van vervuiling en de hogere inkomens. De fiscale vergroening van het belastingstelsel wordt weer opgepakt, waarbij ook vliegen extra wordt belast. De arbeidsmarkt wordt gemoderniseerd en anders gestructureerd, zodat ouderen langer aan het werk blijven en arbeidsgehandicapten makkelijker aan een baan komen. Er komt een vijfde belastingschijf voor inkomens boven de €100.000 en het belastingvrij pensioensparen wordt beperkt tot 1,5 keer het modaal inkomen. Investeringen in asfalt worden teruggedraaid.

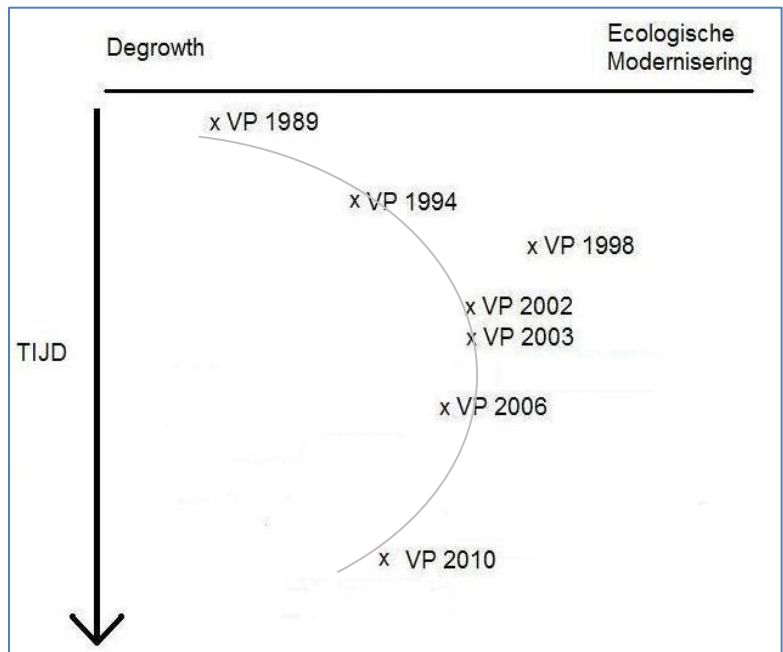
GroenLinks heeft ook een pakket maatregelen die door Europa moeten worden ingevoerd. Veel beleid wordt namelijk niet meer nationaal maar in Europees verband vastgesteld. GroenLinks bepleit scherpere CO₂-normen voor auto's, efficiëntie-eisen voor elektrische apparaten en hogere energieprestatie-eisen voor gebouwen. Daarnaast moet er geïnvesteerd worden in duurzame energie en komt er een Europese CO₂-norm voor energiecentrales. Ten slotte wil zij dat er meer groene kredieten worden verstrekt door de Europese Investeringsbank. Samengevat is de *Green Deal 2.0* een oproep tot duurzame consumptie, meer hernieuwbare energie, verschuiving van belasting van arbeid naar consumptie en vergroening van het fiscale systeem.

Ontwikkeling in beeld

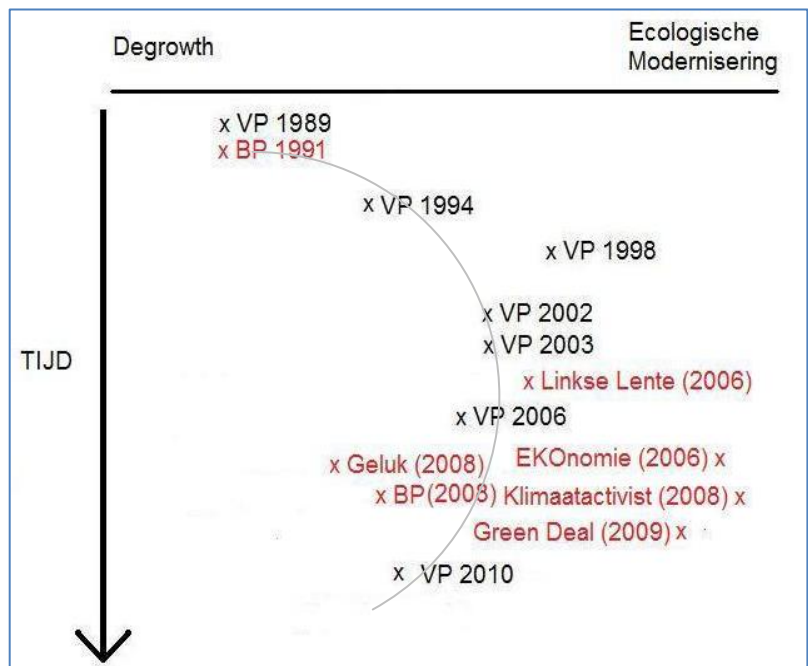
In de vorige alinea's zijn de beginselprogramma's, de verkiezingsprogramma's, de opeenvolgende publicaties van de GroenLinks Tweede Kamerfractie en die van individuele GroenLinks politici besproken. Door deze publicaties in chronologische volgorde op de lijn *degrowth*-ecologische modernisering te plaatsen, wordt de ontwikkeling van het duurzaamheidsstandpunt van GroenLinks zichtbaar. In figuur 2 zijn alle publicaties geplaatst, in figuur 1 alleen de verkiezingsprogramma's.

Uit figuur 1 blijkt duidelijk dat de ontwikkeling van het duurzaamheidsstandpunt in de verkiezingsprogramma's van GroenLinks een flinke curve maakt. Het verkiezingsprogramma uit 1989 is nog sterk geïnspireerd door het grenzen aan het groei denken, vanaf 1994 zie je geleidelijk aan ecologische modernisering haar plek verwerven met als hoogtepunt het programma uit 1998. Vanaf 2002 krijgt *degrowth* weer een prominentere plek in de verkiezingsprogramma's.

Als de verkiezingsprogramma's beschouwd kunnen worden als de centrale lijn van de partij, dan kan op basis van figuur 2 geconcludeerd worden dat sommige publicaties daar sterk van afwijken. Zo laten EKONOMIE (2006), Klimaatactivist in de Politiek (2008) en de Green Deal (2009) zien dat er binnen GroenLinks een stroming is die sterk geïnspireerd is door ecologische modernisering. Als je kijkt naar de ontwikkeling van de beginselprogramma's zie je dat GroenLinks zich ten opzichte van 1991 sterk ontwikkeld heeft in de richting van ecologische modernisering. Een eventueel derde beginselprogramma zou uitsluitsel moeten geven of deze ontwikkeling zich verder doorzet.

Figuur 2 Verkiezingsprogramma's op de lijn *degrowth*-ecologische modernisering

Figuur 3 Verkiezingsprogramma's, beginselprogramma's en overige publicaties op de lijn *degrowth*-ecologische modernisering

Als de uitkomst van de analyse over de standpunten van GroenLinks over bevolkingsdaling (zie hoofdstuk 6) in hetzelfde assenstelsel gezet zouden worden, dan komen deze waarschijnlijk links van het verkiezingsprogramma van 2010 te staan, ongeveer op dezelfde hoogte als Geluk uit 2008. Daarmee scoort het beduidend hoger op *degrowth* dan voorgaande publicaties.

H8 Combineren krimp en duurzaamheid

De vijfde deelvraag is of het mogelijk is om het standpunt over duurzaamheid te combineren met de oplossingen voor problemen in gebieden met demografische krimp. Om antwoord op deze vraag te geven kijken we allereerst naar Duitsland omdat dat land al langer kampt met demografische veranderingen en naar de zusterpartij van GroenLinks, Bündnis 90/Die Grünen, daarover enkele standpunten heeft gepubliceerd. Vervolgens laten we zien dat er ook in Nederland al enkele projecten lopen die op een duurzame wijze omgaan met de krimp.

Bündnis 90/Die Grünen

Demografische Wandel als Chance

Onder de titel *Demografische Wandel als Chance* (Demografische verandering als kans) heeft de groene fractie in de Bondsdag in oktober 2006 haar standpunt over de demografische veranderingen naar buiten gebracht. De nota gaat niet alleen in op bevolkingsdaling maar behandelt ook problemen zoals het lage geboortecijfer en de vergrijzing. Die Grünen hopen, door een modernisering van het gezinsbeleid, het verbeteren van de toegang tot de arbeidsmarkt en een sociale zekerheidssysteem dat bestand is tegen demografische veranderingen, de problemen het hoofd te kunnen bieden.

Omdat vooral het platteland wordt getroffen door de demografische ontwikkeling, is er lokaal een omslag in het denken nodig. De gemeenschappen moeten versterkt worden, weg van het toekomstideaal van groei van inwoners, grote infrastructurele projecten en veel oppervlaktegebruik naar een meer kwalitatieve benadering. Door de gemeenschap als actor te versterken en door het instellen van nieuwe netwerkachtige coöperatiestructuren hopen Die Grünen de vernietigende concurrentiestrijd tussen gemeenten om nieuwe bewoners, infrastructuur, industrieterreinen en bedrijven te kunnen stoppen.

Dorpen, steden en regio's zouden zich meer op een bepaalde doelgroep moeten richten bijvoorbeeld door zich te profileren als 'Pensionopolis', een plaats waar het voor ouderen goed toeven is, of juist als kinder- en familievriendelijke stad. Omdat het vaak de sociaal zwakkere, migranten en oude van dagen zijn die in leeglopende wijken achterblijven is het verstandig om krimpbeleid te koppelen aan sociaal beleid.

Ook de groenen constateren dat het niet mogelijk is om een blauwdruk te geven voor demografische krimp. Gemeenten en regio's moeten samen met burgers een probleemanalyse maken en met locatiespecifieke oplossingen komen. Hierbij zullen vooral regionale bijzonderheden en potenties benut moeten worden. Omdat de landbouw als werkgever steeds minder van belang is moet er gezocht worden naar nieuwe inkomstenbronnen bijvoorbeeld door toerisme, in de ICT, door productie en verwerking van hernieuwbare grondstoffen, door productie van duurzame energie uit biomassa, zon en wind, en in de gezondheidszorg. Medische zorg zou geclusterd kunnen worden in gezondheidscentra en op het gebied van voorzieningen zoeken ook Die Grünen hun heil in mobiele dienstverlening.

Het stuk eindigt met de constatering dat als er minder mensen zijn dit niet automatisch betekent dat de milieudruk lager wordt. Bevolkingsdaling biedt wel kansen, maar deze kunnen alleen verzilverd worden als de productie van grondstofverbruik ontkoppeld wordt en bij de productie vaker gebruik gemaakt wordt van hernieuwbare grondstoffen. Het aandeel duurzame energie moet groeien en er dient meer aandacht te komen voor energiebesparing. Ook moet de grondstoffenkringloop door recycling gesloten worden. Ten slotte is de verwachting dat hoewel de bevolking daalt het aantal eenpersoonshuishoudens zal stijgen. Die Grünen willen door re-urbanisering en benutting van braakliggende terreinen binnen de stad voorkomen dat ondanks een demografische krimp het ruimtegebruik zal toenemen (Bündnis 90/Die Grünen, 2006).

Zukunftsfähige ländliche Räume in Deutschland

Onder de titel *Zukunftsfähige ländliche Räume in Deutschland* komt de Duitse Groene fractie in april 2007 met een toekomstvisie voor het landelijke gebied. De fractie wil gelijkwaardige levensomstandigheden en ontwikkelingsmogelijkheden voor iedereen, ongeacht zijn en/of haar woonplaats. Gelijkwaardige leefomstandigheden betekenen echter niet dat overal *dezelfde* leefomstandigheden moeten zijn. Zij accepteert niet dat de regio's in een neergaande spiraal terecht komen. Om te komen tot deze gelijkwaardige levensomstandigheden moeten er op diverse gebieden zaken aangepakt worden.

Zo is het volgens de groenen een illusie te denken dat grote bedrijven door middel van investeringen duizenden banen in het landelijk gebied gaan creëren. Bündnis 90/Die Grünen zien daarom een sterk midden- en kleinbedrijf (MKB) als de ruggengraat van een regio. Het MKB moet daarbij wel worden ondersteund, bijvoorbeeld door het verstrekken van microkredieten, het aanbieden van consultancy, continue scholing en het versterken van de positie van starters. Daarbij zien ze vooral kansen voor bedrijfjes op het gebied van dienstverlening, maar ook toerisme, wellness en gezondheid.

Een tweede aandachtspunt is de landbouw. De biologische landbouw verdient meer aandacht en de gangbare landbouw dient milieuvriendelijker te worden. De lokale gemeenschappen kunnen worden versterkt door gemeentelijke herindeling en modernisering van de overheid maar ook door samenwerking in coöperaties op het gebied van energie, water of industrieterreinen. Het standpunt over de verbetering van de levensomstandigheden voor gezinnen en voor jongeren uit *Demografische Wandel als Chance* komt in deze nota terug.

De groenen willen een versterking van enkele centrale kernen. Hier wordt de dienstverlening geconcentreerd. Wegvallende voorzieningen moeten door mobiele dienstverlening worden gecompenseerd. De Groenen durven ook het opheffen van dorpen in hun toekomstvisie op te nemen. Op het gebied van mobiliteit willen de groenen dat mobiliteit op het platteland ook zonder auto mogelijk is. Dit betekent minder investeren in wegen en meer in openbaar vervoer. Onderhoud van bestaande wegen gaat voor de aanleg van nieuwe wegen, en indien nodig mogen er wegen worden opgeheven.

Iedereen moet dezelfde kansen op onderwijs hebben. Kinderdagverblijven en onderwijs moeten toegankelijk zijn en dus in de buurt blijven. Meer contact is nodig tussen het onderwijs en andere jongerenorganisaties. Door meer samenwerking tussen het onderwijs en het bedrijfsleven worden de jongeren opgeleid tot een beroep met arbeidsmarktperspectief. Ook pleiten zij voor het behoud van de bestaande culturele infrastructuur en daar waar nodig dient deze aangevuld te worden met mobiele cultuur. Ten slotte moet er geïnvesteerd worden in het democratische gehalte van de regio. Uit een regionaal ontwikkelingsfonds kunnen kleine projecten voor de lokale gemeenschap betaald worden, er moet participatieruimte komen voor jongeren, meer burgerparticipatie en meer samenwerking tussen experts en leken (Bündnis 90/Die Grünen, 2007).

Vergelijking met GroenLinks

Ondanks de verschillen in intensiteit en de schaal waarop bevolkingsdaling in Duitsland en Nederland zich manifesteert, gaan we de voorstellen van Bündnis 90/Die Grünen en GroenLinks met elkaar vergelijken. Dat er verschillen zijn blijkt wel uit het feit dat het slopen van straten en het opheffen van dorpen een optie is voor Die Grünen, iets wat in de Nederlandse situatie minder snel zal voorkomen.

Net als GroenLinks richten die Grünen zich in hun advies hoofdzakelijk op de overheid en in mindere mate op de markt. Zo is er ook in Duitsland veel concurrentie tussen de verschillende regio's op het gebied van woningbouw en werkgelegenheid en zal dit opgelost moeten worden door meer

samenwerking. Ook de groenen willen multifunctionele centra voor bijvoorbeeld gezondheidszorg en door hergebruik van oude panden te stimuleren is nieuwbouw in de weilanden minder noodzakelijk. De voorstellen van de groenen om voorzieningen in enkele centrumplaatsen te concentreren, de landbouw te betalen voor het leveren van groene (natuur) en blauwe (water) diensten, en de overheid op te schalen komen overeen met voorstellen van de SER. Net als in Nederland heeft ook in Duitsland de landbouw afgedaan als grote bron van inkomsten in het landelijk gebied en willen zowel GroenLinks als Die Grünen inzetten op toerisme, de biobased economie en gezondheidszorg, en zien beide partijen mobiele dienstverlening als een optie voor het wegvallen van voorzieningen.

Een sterk punt van de groenen is dat ze in hun nota's waarden formuleren waaraan voldaan moet worden. Een van deze punten is dat iedere inwoner van Duitsland gelijkwaardige levensomstandigheden moeten hebben. Concreet betekent dit dat jongeren op het platteland dezelfde ontwikkelingsmogelijkheden zouden krijgen als jongeren in de stad en dat het ook mogelijk is om op het platteland te leven zonder auto. Door het formuleren van deze waarden krijgen de in te voeren maatregelen met betrekking tot bevolkingsdaling een kader. Het is een visie waar naar toe gewerkt kan worden.

Dat het op peil houden van de kwaliteit van openbaar vervoer in landelijke regio's een lastige opgave is blijkt ook uit het beperkte aantal ideeën die Die Grünen hebben voor dit probleem. Er zal gekeken moeten worden naar nieuwe mobiliteitssystemen, maar in haar voorstellen komt ze niet verder dan oproeptaxi's en verzamelritten naast het bestaande reguliere openbare vervoer.

In tegenstelling tot GroenLinks grijpen de groenen de bevolkingsdaling aan om meer verantwoordelijkheid bij de burgers neer te leggen en ze meer inspraak te geven bij beslissingen. Ze gaan veel meer uit van het *bottom-up* principe waarbij het initiatief bij lokale bewoners komt te liggen. Zij wonen in de dorpen en de regio's die door bevolkingsdaling getroffen zijn en zij zullen daarom dan ook het beste weten wat er nodig is om de regio leefbaar te houden. Door middel van fondsen en wil ze de burgers ook financieel ondersteunen bij het uitwerken en draaiende houden van initiatieven. Ook willen de groenen dat er bij regionale ontwikkelingsfondsen meer inspraak van burgers komt.

Een ander groot verschil tussen de nota's is de rol van lokale duurzame energieopwekking. De groenen denken meer werkgelegenheid te kunnen creëren door de bouw van windmolens en biovergistingsinstallaties te stimuleren. Omdat Duitse gemeenten belasting mogen heffen bij bedrijven levert een windmolen bij een gemiddelde levensduur van ongeveer twintig jaar per megawatt €100.000 aan belastinginkomsten op. Ook zorgt duurzame energieopwekking voor inkomsten voor agrariërs en het midden- en kleinbedrijf blijft het geld dat burgers kwijt zijn aan energie in de regio. Daarnaast leggen de groenen, net als Hospers (2010), nadruk op het belang van het hebben van een eigen regionale identiteit.

Ten slotte richten Die Grünen zich evenals GroenLinks bij werkgelegenheid vooral op het midden- en kleinbedrijf (MKB). De groenen zijn in hun standpunten echter veel concreter. De kans dat grote bedrijven zich gaan vestigen in het landelijk gebied is klein. Het is daarom verstandiger om te kijken op welke wijze de omstandigheden voor het MKB zo gemaakt kunnen worden dat deze meer kan excelleren. Zo willen de groenen dat het belastingstelsel zo wordt gemaakt dat het voordeliger is voor startende bedrijven, dat kleine bedrijven minder belasting gaan betalen en het voor vrouwen aantrekkelijker wordt om een eigen bedrijf te beginnen.

Als we op basis van de beperkte hoeveelheid bestudeerd materiaal Bündnis90/Die Grünen binnen de discussie rondom bevolkingsdaling moeten positioneren, ligt haar standpunt eerder in de lijn van *degrowth* dan in de richting van ecologische modernisering. De rol van de overheid is in beide stukken namelijk een stuk groter dan die van de markt en ook wordt er nadrukkelijk een beroep gedaan op de burgers.

Voorbeeldprojecten

Uit de werkbijeenkomst met Statenleden op 21 juni 2011 (zie hoofdstuk 5) kwam naar voren dat er nog weinig goede projecten bekend zijn die bevolkingsdaling als kans zien om duurzaamheid te promoten. Toch zijn er al organisaties die voorstellen van GroenLinks in de praktijk brengen. Zo is de Hestia Groep uit Kerkrade bezig met een project om de techniek van passief wonen toe te passen in bestaande bebouwing en houdt Skewiel in Noord-Friesland een verzamelgebouw voor zorg- en welzijnsdiensten draaiende houdt. Ten slotte is er de commerciële organisatie Support&Co die zonder overheidshulp dorpssupermarkten opkoopt en open houdt.

Hestia Groep: Passief wonen in bestaande bebouwing

Woningcorporatie Hestia groep is eigenaar van een kleine zesduizend woningen in de gemeenten Landgraaf en Kerkrade (Hestia Groep, 2011), een regio die zwaar is getroffen door de bevolkingsdaling. Om verloedering aan te pakken en leegstand te voorkomen zijn er diverse projecten gestart, waaronder het project 'Passief wonen in bestaande bebouwing'. In de Kerkraadse wijk Kaalheide worden 153 huurhuizen radicaal opgeknapt en extreem energiezuinig gemaakt (Beijer, 2011).

Bij passief wonen wordt geprobeerd zonnewarmte maximaal te benutten en met goede isolatie warmteverlies te beperken. Hierdoor kan verwarming door verbranding van fossiele brandstoffen sterk worden teruggedrongen. Bij nieuwbouw wordt deze techniek vaak toegepast, maar gebruik ervan in bestaande bebouwing is nieuw. Na renovatie heeft de wijk de uitstraling van een nieuwbouwwijk waardoor deze meer leefbaar is. Doordat de kwaliteit toeneemt, zijn woningen beter verhuurbaar. Na renovatie gaat de huur omhoog, maar de woonlasten zijn lager vanwege de dalende kosten voor energie.

Om de overlast voor bewoners zo klein mogelijk te houden, vervangt de aannemer de gevel en het dak in een keer. Er is dan ook sprake van 'renovatie in een dag'. Alle energiebesparende technieken zijn in de nieuwe gevel ingepast waardoor er weinig werkzaamheden in de woning zelf hoeven te worden uitgevoerd. Dit vraagt wel een integrale manier van werken: iedereen in de bouwketen moet volledig op de hoogte zijn van alle details. Doordat bewoners niet hoeven te verhuizen worden 'renovatie nomaden' voorkomen. Dit zijn mensen die woningen verlaten die gerenoveerd worden en elders in de stad in kwalitatief laagwaardige huurhuizen komen te wonen waar zij na verloop van tijd weer uit moeten in verband met de volgende golf renovaties.

Naast de gunstige sociale- en milieueffecten heeft het project nog andere positieve aspecten. Zo heeft Hestia Groep geleerd om projecten op een innovatieve manier aan te besteden. Door prestaties te formuleren en bouwers te vragen met voorstellen te komen hoe binnen deze randvoorwaarden het project uitgevoerd kunnen worden, kwam er een interactief ontwikkelingsproces op gang. De aanbesteding draaide uiteindelijk om kwaliteit en niet om de laagste prijs. Daarnaast wordt bij het project samengewerkt met Hogeschool Zuyd. Studenten bedenken innovatieve technieken voor de woningbouw en waar mogelijk worden die direct toegepast in een oefenproject

Passief wonen is niet in alle woningen toepasbaar. Om voor renovatie in aanmerking te komen, dient een woning voldoende kwaliteit te zijn en aansluiten bij huidige en toekomstige woonwens (Maurice Vincken, persoonlijke communicatie, 24 februari 2011).

Analyse Hestia groep

De Hestia Groep toont met haar project 'passief wonen in bestaande bebouwing' aan dat het mogelijk is om te investeren in woningen in krimpgebieden. In het project zitten zowel elementen van ecologische modernisering als *degrowth*. Het toepassen van de modernste energiebesparende technieken, de nieuwe manier van aanbesteden en de organisatorische innovaties op het gebied van bouwen kunnen als ecologische modernisering bestempeld worden. Het hergebruik van woningen in de bestaande vorm, het investeren in energiebeparing en de wens om lokaal duurzame energie op te wekken hebben juist weer een *degrowth* karakter.

Skewiel: alle zorg- en welzijnsvoorzieningen onder een dak

Een oplossing om voorzieningen voor een regio te behouden is een dienstencentrum waar welzijnsorganisaties, gezondheidszorg en andere dienstverlenende organisaties een plek kunnen krijgen. In Oenkerk, een plaatsje vijftien kilometer ten oosten van Leeuwarden, staat al zo'n centrum.

Oenkerk ligt in de Trynwâlden, een gebied met zeven dorpen en twee buurtschappen in twee gemeenten ten noordoosten van Leeuwarden. In de Trynwâlden is er sprake van erosie van de leefbaarheid door een onevenwichtig woningbestand, vertrek van kapitaal en kennis, afname van de kracht van kerken en de agrarische sector, toename van het aantal forensen, het verdwijnen van lokale werkgelegenheid en voorzieningen. Hierdoor onthecht de gemeenschap (Skewiel Trynwâlden, 2006). Skewiel probeert dit vanuit haar verantwoordelijkheid als zorgleverancier tegen te gaan.

Toen het verzorgingstehuis in Oenkerk tien jaar geleden aan vervanging toe was, zijn de gemeente, een woningbouwcorporatie, welzijnsorganisaties en zorgaanbieders bij elkaar gaan zitten om te kijken of er nog andere opties waren dan nieuw- of verbouw. Hieruit is het idee van een multifunctioneel dienstencentrum ontstaan van waaruit welzijn, dienstverlening en zorg verleend kan worden. Dit centrum wordt gerund door Skewiel en is een soort van sociale supermarkt waar alle welzijnsdiensten verkrijgbaar zijn. Een van de componenten daarvan is zorg. Het moet een ontmoetingsplek zijn voor mensen van alle leeftijden, daarom is er bijvoorbeeld ook kinderopvang gevestigd.

Bij Skewiel, Fries voor steunbalk, staat het welzijn en het welbevinden van mensen centraal. Als iemand zorg nodig heeft dan krijgt ze die ook, maar zorg is het laatste product en daarmee het minst belangrijke. Doel is mensen te begeleiden in hun leven. Het gaat erom dat mensen zich lekker voelen, anderen kunnen ontmoeten en een waardevolle bijdrage kunnen leveren aan de samenleving. Mensen willen niet betutteld worden en cliënten moeten dan ook zoveel mogelijk zelf blijven doen. Als iemand ergens hulp bij nodig heeft dan gaat Skewiel kijken wat de klant zelf kan en wat waar hij geholpen moet worden. Dit kan bijvoorbeeld zijn op het gebied van maaltijdverzorging, huishoudelijke zorg, huisaanpassingen, ergotherapie of revalidatie. Er wordt geprobeerd om aansluiting te zoeken bij bestaande initiatieven. Als een bridge spelende cliënt weer graag wil bridgen dan wordt er eerst gekeken of er een bridgevereniging is. Zo nodig worden alle cliënten die bridge willen spelen met elkaar in contact gebracht. Als de bridgevereniging problemen heeft met huisvesting kan ze bij Skewiel een ruimte huren waar ze bridge kunnen spelen.

Alle bewoners van de regio Trynwâlden kunnen met vragen op het gebied van welzijn, dienstverlening, ondersteuning of zorg bij de Omtinker terecht. De Omtinker, naar het Nederlands te vertalen als 'omdenker' of iemand die op je let, fungeert als een soort frontoffice of account manager. Zij brengt dan de vraag in kaart en draagt deze over aan de juiste organisatie. Voor de bewoners van het gebied is dit handig want zij hebben voor alle vragen een aanspreekpunt en hun vraag komt sneller op de juiste plek te liggen. Vroeger was de Omtinker alleen voor mensen van boven de 55 jaar en in dienst van Skewiel. Omdat bleek dat ook anderen behoefte hadden aan een centraal punt is besloten om de Omtinker te verzelfstandigen en gemeentebreed aan te bieden.

Skewiel is een experiment waar verschillende marktpartijen bij betrokken waren. Destijds is besloten om het concept eerst een paar jaar de tijd te geven om zichzelf te bewijzen. Na verloop van tijd zijn organisaties als Buurtzorg en welzijnsorganisatie De Friese Wouden weer aan het concurreren geslagen. Een dienstencentrum zou volgens locatiemanager Irma Kits ook in een regio met sterke concurrentie kunnen ontstaan. Organisaties moeten dan niet op hun eigen eilandje blijven zitten maar vooral de samenwerking zoeken. Met het maken van goede afspraken in zo'n regio is niets mis, geeft een heleboel duidelijkheid en rust naar cliënten toe. Het continue getrek aan cliënten is in de ogen van Irma Kits, locatiemanager bij Skewiel, dan ook voor niemand goed. Doordat het dienstencentrum niet een van bovenaf opgelegd iets is, maar wordt gedragen door de buurt heeft iedereen er belang bij. Het is dan ook toevallig dat het buurtcentrum door een zorginstelling geëxploiteerd wordt: iemand moet het bedrijf runnen.

Alle partijen die een rol spelen in de omgeving zoals dorpsbelangen, scholen, kerk en zorgaanbieders gaan vier keer per jaar met elkaar om tafel zitten in een zogenoemde 'mienskiprie' (Nederlands: Gemeenschapsraad). Dan worden actuele zaken, problemen waar mensen tegen aanlopen en toekomstige ontwikkelingen besproken. Commerciële organisaties zitten niet bij het overleg omdat zij een eigen vergadering hebben. De mienskiprie levert een sociaal netwerk en is geen vervanging van de gemeenteraad (Kits, persoonlijke communicatie, 24 juni 2011).

Analyse Skewiel

Skewiel in Oentjerk is een mooi voorbeeld van een gebouw waar meerdere functies in gevestigd zijn. Er zijn er bijvoorbeeld een fysiotherapeut, een kinderdagverblijf en een orthopedische instrumentenmaker gevestigd. Hierdoor komen verschillende generaties bewoners elkaar tegen, en hoeven inwoners van Oentjerk en omgeving niet helemaal naar Leeuwarden te reizen voor medische zorg. Daarnaast kan de regio gebruik maken van faciliteiten zoals zaalruimte. Doordat Skewiel haar verse producten aanschaft via lokale ondernemers zorgt zij ook voor het behoud van voorzieningen in haar omgeving. Skewiel heeft zowel kenmerken van ecologische modernisering als *degrowth* in zich. Vanuit ecologische modernisering perspectief is het vooral de vernieuwende wijze van organisaties van diensten en het creëren van nieuwe marktkansen. Kenmerken van *degrowth* zijn het bieden van zorg op lokaal niveau en het zorgen dat ouderen zo lang mogelijk in hun eigen woning kunnen blijven wonen.

Support&Co: werkgelegenheid in de lokale supermarkt

Support&Co is een organisatie die door sluiting bedreigde buurtsupers overneemt en overeind weet te houden. Dit combineert zij met reïntegratie en werkvoorziening. Het idee van een supermarkt gecombineerd met zorg is in 2003 ontstaan. Destijds werkte Van der Meer als manager dagbesteding bij een grote zorgaanbieder in Friesland. Omdat gehandicapte deelnemers aangegeven hadden graag in een supermarkt te werken, werd contact gezocht met grote winkelketens. Zij waren echter niet bereid om werknemers met 'een vlekje' in dienst te nemen. Daarop is besloten om de op omvallen staande supermarkt in het Friese dorp Oldeberkoop te kopen. Het project, een supermarkt gerund door werknemers met lichte verstandelijke en lichamelijke handicaps leidde tot veel positieve publiciteit, reportages in de landelijke media en erkenning door nationale politici. Ook ging de omzet van de supermarkt omhoog. Omdat het moeilijk bleek om een supermarkt binnen een zorginstelling te exploiteren is Van der Meer in 2007 als zelfstandig ondernemer verder gegaan als Support&Co.

Support&Co neemt vaak supermarkten over die op het punt staan om failliet te gaan of waarvan de eigenaar geen opvolger kan vinden. Voorwaarde is dat het verzorgingsgebied minimaal 1500 tot 2500 inwoners telt en dat er bij de inwoners van het dorp voldoende bereidheid en financieel draagvlak is om inkopen te doen bij de nieuwe supermarkt. Ook worden er vrijwilligers uit het dorp gevraagd zodat er een band ontstaat tussen de supermarkt en haar omgeving. Onder de franchise Attent Plus (zie afbeelding 2) voeren de supermarkten het assortiment van de SPAR. Hiervan betreft

zij het grootste gedeelte van haar assortiment. Er wordt echter ook aansluiting gezocht bij lokale leveranciers van levensmiddelen en soms wordt het aanbod uitgebreid met bijvoorbeeld bloemen.

Bij de realisatie van een nieuwe supermarkt wordt er samengewerkt met verschillende partners. Op het gebied van huisvesting zijn dat privé eigenaren of woningbouwcorporaties, dit omdat Support&Co geen eigenaar van panden wil zijn. Als een woningcorporatie bereid is om het winkelpand aan te schaffen en voor een huurprijs lager dan marktconform aan te bieden kan van bovenstaande eisen worden afgeweken. Zo kunnen ook supermarkten in kernen kleiner dan 1500 inwoners behouden blijven. Andere partners zijn bijvoorbeeld gemeenten: zij kunnen WMO-diensten afnemen zoals thuisbezorging van boodschappen of re-integratieplekken in de supermarkt aanbieden. Zorgpartijen kunnen via de supermarkt hun aanbod voor dagbesteding uitbreiden.

Support&Co is een bv en heeft een winstdoelstelling. Door de combinatie van levensmiddelenverkoop en het aanbieden van werkplekken voor mensen met een zorgvraag, kan zij supermarkten openhouden in een voor anderen onrendabele omgeving. Omdat het werken met mensen met een beperking veel bureaucratische rompslomp oplevert en het risico bestaat dat de medewerker 's ochtends niet komt opdagen is het voor een eigenaar/beheerder van een buurtsuper vaak niet mogelijk om met deze doelgroep te werken. Support&Co heeft dit echter in haar bedrijfsvoering ingepast. Als medewerkers een PGB meenemen, wordt deze alleen gebruikt voor begeleiding, dit om te voorkomen dat ouders denken dat het PGB gebruikt wordt om de supermarkt in stand te houden. Door haar schaalgrootte heeft Support&Co een inkoopvoordeel en kan zij enige fluctuatie in winstgevendheid van een lokale supermarkt opvangen.

In een supermarkt is plaats voor vijf medewerkers met een beperking of een grote afstand tot de arbeidsmarkt. Omdat ze per persoon maximaal 12 uur per week werken, kunnen ze gemakkelijk in het vaste team ingepast worden en is er voldoende ruimte voor persoonlijke begeleiding. Er wordt gezocht naar een goede mix van zorgvragers om clustering van probleemgevallen te voorkomen. Een winkel met alleen maar ex-psychiatrische patiënten schrikt bezoekers af. Vaak is Support&Co het voorportaal naar regulier werk. Afgelopen jaar zijn er 42 mensen uitgestroomd, wat 630.000 euro per jaar aan besparing op bijstandsuitkeringen oplevert (Van der Meer, persoonlijke communicatie, 16 juni 2011).

Afbeelding 2 en 3 Aanbiedingenfolder Support&Co

Na 5 jaar werkloos te zijn geweest, kreeg Jerom Nolte bij AttentPlus de kans om zich weer te laten gelden in de maatschappij. Jerom is hier ontzettend dankbaar voor. "Na een moeilijke periode sta ik nu weer iedere dag met een lach op. Bij AttentPlus leerde ik de winkel netjes te houden en was ik veelvuldig bezig met het bezorgen van boodschappen bij mensen thuis. Daardoor bouwde ik leuke contacten op met verschillende klanten. Even een praatje maken, de dag doornemen of helpen met het tillen van de boodschappen geeft een goed gevoel. Het is genieten om weer aan het werk te zijn." De prestaties van Jerom zijn niet onopgemerkt gebleven. Hij heeft een baan aangeboden gekregen bij een grotere supermarkt. "Een droom die uitkomt, want dat heb ik altijd al fantastisch gevonden", vertelt Jerom enthousiast. "Maar ik zal de AttentPlus niet in de steek laten. Ik blijf 1 dag in de week boodschappen bezorgen. Dat is zo leuk om te doen!"

Analyse Support&Co

In *Krimp in de regio? Pimp je regio!* (2011) wordt Support&Co genoemd als een goed voorbeeld van multifunctioneel ondernemerschap in regio's met demografische krimp. Het bedrijf laat zien dat voor creatieve ondernemers met lef in krimpregio's nog een goede boterham te verdienen valt. Daarnaast levert het bedrijf ook diensten aan de samenleving door het bieden van werkplekken voor mensen met een handicap en reïntegratieplekken voor mensen met een grote afstand tot de arbeidsmarkt. Het is een vorm van sociaal beleid georganiseerd door de markt. Het project zou nog duurzamer kunnen zijn als er meer producten van lokale ondernemers in de schappen zouden liggen. Nu zijn er nog veel transportbeweging nodig. Ook blijft het grootste gedeelte van de inkomsten niet in de lokale gemeenschap maar gaat naar de franchisegever. De lokale supermarkt voorkomt echter wel dat alle dorpsbewoners apart moeten rijden voor hun dagelijkse boodschappen. Het feit dat Support&Co aangeeft dat er aan minimum voorwaarden voldaan moet worden, betekent dat er in Nederland een ondergrens is die nodig is om het voortbestaan van een winkel te garanderen. Dat het openhouden van een buurtsuper een moeilijke aangelegenheid is blijkt wel uit het voorbeeld van de dorpswinkel van Itteren (Zie box Dorpswinkel Itteren).

Dorpswinkel Itteren

Acht kilometer onder Maastricht ligt het dorpje Itteren. Daniella Beenkes exploiteert daar de dorpswinkel, maar ze laat in het dorpsblad van december 2010 weten dat de winkel per 24 december dat jaar gesloten zal zijn. De in februari 2007 feestelijk heropende winkel bleek niet levensvatbaar. Volgens Beenkes maakte tachtig procent van de inwoners geen gebruik van de winkel en de rest, die dat wel deed, was te weinig om het hoofd boven water te houden (Beenkes, 2010). In het voorjaarsnummer van het dorpsblad uit 2007 was Beenkes nog zeer enthousiast. In samenwerking met de gemeente, leveranciers en vele anderen is de leegstaande winkel opgeknapt. In het artikel staat dat de winkel een volledig assortiment gaat voeren met dagverse producten zoals, brood, gebak, groenten, fruit, vleeswaren, kaas en zuivelproducten, bloemen, plantjes en cadeauartikelen voor jong en oud. Er worden twee zaken aangestipt die voor alle dorpswinkels en buurtsupers problematisch zijn namelijk dat het assortiment kleiner is dan bij grote supermarktketens en de prijs iets hoger ligt vanwege het ontbreken van inkoopvoordeel. Beenkes hoopt zich door goede kwaliteit, klantvriendelijkheid en het leveren van service toch kunnen onderscheiden van de grote supermarktketens (Beenkes, 2007). In december 2010 blijkt dit echter niet gelukt.

De gemeente Maastricht heeft zich sterk ingezet om deze voorziening voor het dorp Itteren te behouden. In het kader van het kleine kernenbeleid werd begin 2000 met behulp van financiële ondersteuning de winkel geopend op een tijdelijke locatie (Gemeente Maastricht, 2006). Ook werd er in 2005 samen met de toenmalige eigenaar van de supermarkt een tevredenheidsenquête gehouden onder de dorpsbewoners (Oosterbaan, 2005). Van de 450 inwoners van Itteren heeft bijna de helft het formulier ingevuld. Volgens de enquête kwam 77% van de respondenten minimaal een keer per week in de winkel waarvan 12% het merendeel van hun dagelijkse levensbehoeften in de winkel kocht. 65% van de respondenten geeft aan hun boodschappen elders te kopen. De belangrijkste redenen om de dorpswinkel te bezoeken zijn de nabijheid, het hebben van verse producten en dan met name brood en het ophalen van boodschappen die men elders vergeten is. Uit de enquête blijkt ook dat het prijsniveau gemiddeld tot hoog gevonden wordt en het assortiment beperkt is. De regelmatige bezoekers zijn over het algemeen tevreden en hieruit concludeert de gemeente dat een winkel in Itteren levensvatbaar is. Om de heropening in 2007 mogelijk te maken komt de gemeente de nieuwe eigenaar tegemoet in de investeringskosten, werd er geen huur berekend en was de gemeente zelfs bereid om een lening te verstrekken voor de eerste inkopen (Gemeente Maastricht, 2006; Beenkes, 2010).

Conclusie voorbeeldprojecten

Als je kijkt naar verhouding tussen overheid en markt blijkt dat in het geval van Skewiel en Support&Co de markt een opvallende rol speelt. Skewiel is mogelijk gemaakt door de concurrentie tijdelijk stil te leggen, in het geval van Support&Co functioneert de markt nog maar in beperkte mate. Daaruit mag geconcludeerd worden dat het oplossen van problemen rond bevolkingsdaling niet volledig aan de markt overgelaten kan worden.

Zowel bij Skewiel als bij Support&Co is er sprake van actieve participatie van de buurt, een punt dat in de lijn ligt van *degrowth*. Bij Skewiel hebben burgers inspraak in de vorm van een gemeenschapsraad. Bij Support&Co krijgt de buurt door informatieavonden voorafgaand aan de opening van de winkel informatie over het bedrijf en haar doelstelling, daarnaast zijn bij beide organisaties vrijwilligers actief. Hieruit valt op te maken dat het noodzakelijk is om burgers actief te betrekken bij het oplossen van problemen rond de krimp.

H9 Conclusie en aanbevelingen

In de voorgaande hoofdstukken zijn de deelvragen van dit onderzoek behandeld en beantwoord. In dit concluderende hoofdstuk komen we kort terug op de deelvragen. Met behulp van de uitkomsten uit de voorgaande hoofdstukken geven we antwoord op de hoofdvraag van dit onderzoek namelijk of bevolkingsdaling een kans biedt om duurzame ontwikkeling in te zetten. Ten slotte geven we ook aanbevelingen aan de verschillende geledingen binnen GroenLinks hoe om te gaan met het onderwerp bevolkingsdaling in relatie tot duurzame ontwikkeling.

Conclusie

In hoofdstuk vier wordt antwoord gegeven op de eerste deelvraag: wat bevolkingsdaling is, wat de gevolgen ervan zijn en welke oplossingen ervoor worden aangedragen. Bij demografische krimp daalt de bevolking in een bepaalde regio. In Nederland wordt bevolkingsdaling voornamelijk veroorzaakt door selectieve migratie, vergrijzing en verdunning van huishoudens, en zorgt zij voor fysieke problemen (leegstand), sociale problemen (verminderde leefbaarheid), mentale problemen (gevoel van achterstelling en minderwaardigheid) en imagoschade. Volgens de SER en het PBL moeten gemeenten en provincies bevolkingskrimp niet bagatelliseren en bestrijden, dit omdat het een verspilling is van kostbare tijd en schaars geld, maar juist begeleiden en daar waar mogelijk benutten. Krimp zorgt voor problemen op het gebied van huisvesting, de arbeidsmarkt en bij het in stand houden van voorzieningen zoals detailhandel, openbaar vervoer, onderwijs en zorg. Hiervoor zijn fysieke oplossingen voorhanden zoals het renoveren, samenvoegen of slopen van woningen, het saneren van het winkelbestand, het clusteren van voorzieningen op het gebied van welzijn en zorg, en het stoppen van uitgifte van bedrijventerrein. Daarnaast zijn er organisatorische oplossingen mogelijk zoals afstemming en beperken van nieuwbouw, deelauto gebruik in gebieden zonder openbaar vervoer, meer samenwerking tussen ziekenhuizen en huisartsen, en het vergroten van de arbeidsparticipatie van groepen die nu vaak nog naast de arbeidsmarkt staan zoals ouderen van boven de 55 jaar, vrouwen en migranten.

Op welke wijze GroenLinks bevolkingsdaling en de daarmee samenhangende problemen wil oplossen is de tweede deelvraag. Die is in hoofdstuk vijf beantwoord. De Tweede Kamerfractie van GroenLinks heeft in 2011 de nota *Krimp in de regio? Pimp de regio!* uitgebracht. In deze nota staan diverse oplossingen voor bevolkingsdaling. De vijf belangrijkste zijn:

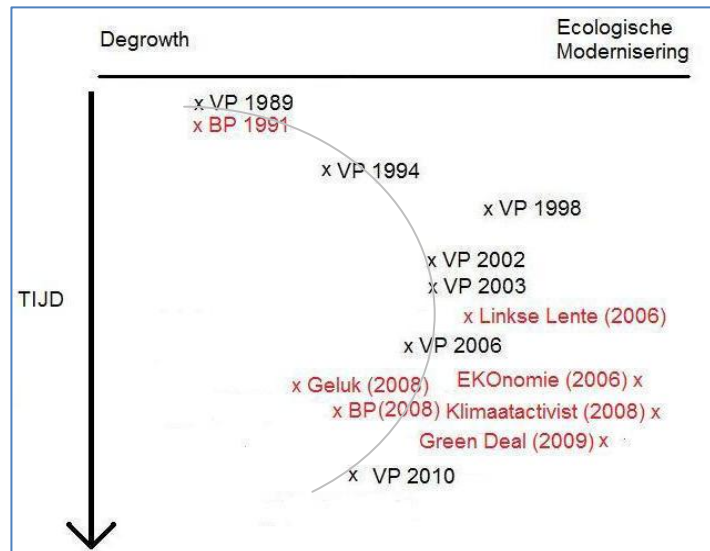
- het stoppen van de bouw van wegen ‘van niets naar nergens’ ;
- het stoppen van de bouw van woningen, winkels en bedrijfspanden voor de leegstand;
- het op peil houden van de voorzieningen;
- het instellen van een krimpfonds;
- het focussen van krimpregio's op duurzame landbouw, recreatie en toerisme.

De voorstellen die de verschillende provinciale fracties doen bij de Provinciale Statenverkiezingen in 2011 komen sterk overeen met die uit de landelijke krimpnota, zij het dat de provinciale fracties meer aandacht hebben voor decentrale energieopwekking.

In hoofdstuk zes wordt met behulp van een analyse antwoord gegeven op de vraag of de wijze waarop GroenLinks bevolkingsdaling wil aanpakken verschilt van door anderen aangedragen oplossingen. In dit hoofdstuk worden de oplossingen van de SER, het PBL en de Rabobank systematisch vergeleken met de standpunten van GroenLinks. Uit deze vergelijking blijkt dat er weinig verschillen zijn. Daaruit kan geconcludeerd worden dat de oplossingen van GroenLinks breed gedragen worden, maar ook dat ze weinig vernieuwend zijn. Een opvallend feit is dat er in de landelijke krimpnota van GroenLinks weinig aandacht is voor duurzaamheid, daar waar dit wel het geval is bij de provinciale verkiezingsprogramma's.

De vierde deelvraag is op welke wijze GroenLinks duurzame ontwikkeling wil stimuleren. Op basis van de beginselprogramma's, de verkiezingsprogramma's van 1990 tot 2010 en publicaties van verschillende GroenLinks Tweede Kamerleden kan geconcludeerd worden dat de ontwikkeling van de duurzaamheidsstandpunten van GroenLinks over twintig jaar zeer constant is; deze wordt sterk beïnvloed door zowel de theorie van *degrowth* als die van ecologische modernisering. De beginjaren kenmerken zich door een sterke 'grenzen aan de groei' gedachte en een groot vertrouwen in overheidsingrijpen. Vanaf 1998 begint GroenLinks meer vertrouwen

te krijgen in de mogelijkheden die de markt biedt om milieuproblemen op te lossen. Milieu speelt in de programma's van begin deze eeuw een minder prominente rol dan in de jaren negentig van de vorige eeuw, waarschijnlijk door de toegenomen aandacht voor het vraagstuk van migratie en integratie. Aan het eind van het eerste decennium krijgt milieu weer een prominentere plek in de verkiezingsprogramma's. Daar waar bij de *Green Deal* vooral de nadruk ligt op ecologische modernisering is het laatste verkiezingsprogramma sterk gekleurd door *degrowth*. De ontwikkeling van de duurzaamheidsstandpunten van GroenLinks maken dus een curve: van *degrowth* begin jaren negentig, via ecologische modernisering begin deze eeuw naar *degrowth* in 2010 (zie figuur 3).

Figuur 3 Ontwikkeling duurzaamheidsstandpunten GroenLinks 1990-2010

In de vijfde en laatste deelvraag is aan de orde of het mogelijk is om de standpunten over duurzaamheid te combineren met de oplossingen voor problemen in gebieden met bevolkingsdaling. Hiervoor kijken we naar de Duitse zusterpartij Bündnis 90/Die Grünen en naar enkele projecten die in Nederland worden uitgevoerd. Die Grünen leggen in hun nota's *Demografischer Wandel als Chance* (2006) en *Zukunftsfähige ländliche Räume in Deutschland entwickeln Bündnisgrüne Politik für den ländlichen Raum* (2007) nadruk op het versterken van de lokale gemeenschap, het stimuleren van duurzame energieopwekking en het promoten van productie van hernieuwbare grondstoffen. Daarmee maken ze, anders dan GroenLinks, een directe link tussen duurzaamheid en bevolkingskrimp. Hoewel er grote verschillen zitten tussen de Duitse en de Nederlandse situatie zou GroenLinks gebruik kunnen maken van de Duitse standpunten met betrekking tot bevolkingsdaling.

In Nederland laten Hestia Groep, Skewiel en Support&Co zien dat innovatie mogelijk is in gebieden die kampen met demografische krimp. Het project passief wonen in bestaande bebouwing van de Hestia Groep is een voorbeeld van een project waarbij problemen op de woningmarkt in een krimpregio aangegrepen worden om een duurzaam project op te starten. Door middel van woningisolatie en toepassing van nieuwe duurzame technieken wordt de teloorgang van een wijk gestopt. Skewiel in Oentjerk is een dienstencentrum waarin verschillende diensten op het gebied van zorg en welzijn gevestigd zijn. De organisatie is zo ingericht dat mensen zo lang mogelijk thuis kunnen blijven wonen. Support&Co is organisatie die kwijnende dorpsupermarkten opkoopt en omvormt tot een plaats waar niet alleen levensmiddelen gekocht kunnen worden maar waar mensen met een zorgvraag ook een zinvolle dagbesteding kunnen vinden. Het is een goed voorbeeld van multifunctioneel ondernemerschap in regio's met demografische krimp. Conclusie uit deze projecten is dat het noodzaak is om burgers te betrekken bij het oplossen van problemen in krimpgebieden en dat de markt ondersteuning behoeft omdat zijde problemen in deze gebieden niet zelfstandig kan oplossen.

Nu de vijf deelvragen zijn beantwoord komen we ten slotte terug bij de hoofdvraag, namelijk of bevolkingsdaling een kans biedt om duurzame ontwikkeling in te zetten. We concluderen op basis van dit onderzoek dat er in gebieden die kampen met bevolkingsdaling voldoende mogelijkheden zijn om duurzaamheid te stimuleren. Voorwaarde is wel dat duurzaamheid integraal onderdeel is van de oplossingen voor demografische krimp, iets waarvan in de onderzochte maatregelen nog onvoldoende sprake is.

Aanbevelingen

Demografische krimp is een onderwerp dat naar alle waarschijnlijkheid de komende periode actueel zal blijven. GroenLinks kan bij het opstellen van gemeentelijke, provinciale en wellicht ook landelijke verkiezingsprogramma's hiermee rekening houden. Het onderwerp leent zich namelijk bij uitstek om de verschillende problemen waarmee bewoners van rurale gebieden mee te maken hebben te benaderen en hier oplossingen voor aan te reiken.

GroenLinks zou duurzaamheid als integraal onderdeel mee moeten nemen bij oplossingen voor demografische krimp. In de provinciale verkiezingsprogramma's wordt dit al beter gedaan dan in de landelijke krimpnota, maar het is nog voor verbetering vatbaar. Zo zou GroenLinks in navolging van Die Grünen op provinciaal en lokaal niveau vooral moeten inzetten op regionale afstemming en het betrekken van burgers en maatschappelijk partners bij het oplossen van problemen omtrent bevolkingsdaling. Uit de casus blijkt namelijk dat participatie van de burger een belangrijke succesfactor is.

Uit de analyse in hoofdstuk zes blijkt dat van de vijf uitgangspunten voor een succesvolle transitie die de SER heeft geformuleerd, GroenLinks er al twee in praktijk brengt. Zo is GroenLinks actief met het bewustwordingsproces bij bestuurders en politici en is zij voorstander van een financiële compensatie voor bevolkingsdaling in de vorm van een krimpfonds. Een van de punten waar GroenLinks nog wel aan kan werken is kennisdeling. De werkbijeenkomst die het Wetenschappelijk Bureau in samenwerking met het Landelijk Bureau op 21 juni 2011 over krimp heeft georganiseerd is een goede aanzet tot kennisdeling en zou op een frequentere basis gehouden kunnen worden. Het onderwerp bevolkingsdaling leent zich ook prima voor bijvoorbeeld een themamiddag van het Landelijk Bestuurdersnetwerk.

Uit de analyse van de duurzaamheidsstandpunten van GroenLinks in hoofdstuk zeven blijkt dat zij bestaat uit een mix van *degrowth* en ecologische modernisering. Hetzelfde geldt ook voor de standpunten over demografische krimp. GroenLinks moet dit voor de toekomst zien te bewaren. Voorkomen moet worden dat GroenLinks politici teveel terug willen naar een romantisch *degrowth* ideaal: een statische wereld waarin alles draait om familie, burens en dorpsgemeenschap en waar winstbejag onbekend is. Anderzijds moet GroenLinks ook niet doorslaan in techno-optimisme waarin de techniek en innovatie milieuproblemen zullen oplossen.

Bureau de Helling, het wetenschappelijk bureau van GroenLinks, zou op enkele deelonderwerpen vervolgonderzoek kunnen gaan doen om daarmee provinciale en gemeentelijke GroenLinks politici van informatie te voorzien. Daarbij kan gedacht worden aan een onderzoek naar openbaar vervoer in het landelijk gebied of het lokaal organiseren van duurzame energieprojecten. Daarnaast is het verstandig een bestand aan te leggen met daarin duurzame voorbeeldprojecten op het gebied van bevolkingsdaling en deze beschikbaar te stellen aan Provinciale Statenleden.

H10 Reflectie

Hoewel demografische krimp niet specifiek milieusociologisch is, lenen de theorieën van *degrowth* en ecologische modernisering lenen zich prima voor dit onderwerp. Beide theorieën staan voor een totaal andere oplossingsrichting, iets wat het onderzoek eenvoudiger heeft gemaakt. Het bleek moeilijker dan gedacht om een oplossing voor bevolkingskrimp toe te schrijven aan *degrowth* of ecologische modernisering. Veel hangt namelijk af van de context. Als decentrale energieopwekking gebracht wordt onder het mom van de laatste technologische innovatie dan is het ecologische modernisering. Als de doelstelling is de lokale gemeenschap onafhankelijk te maken van (inter)nationale energiebedrijven is het *degrowth*. Domotica kan ingezet worden om mensen zo lang mogelijk thuis te laten wonen waardoor ze gebruik kunnen maken van hun eigen zorgnetwerk (*degrowth*) of om hetzelfde aantal personeelsleden meer te laten doen (ecologische modernisering). In hoofdstuk 6 zijn de verschillende oplossingen gegroepeerd in een tabel, los van de context. Daarvoor is het niet mogelijk om de context mee te wegen bij de positionering op de as ecologische modernisering-*degrowth*.

Een element dat minder goed in deze scriptie naar voren is gekomen is de discussie tussen *degrowth* en ecologische modernisering over de rol van de consument. Kunnen wij ons een weg uit deze crisis consumeren (ecologische modernisering) of zullen wij allen moeten matigen om een crisis te voorkomen (*degrowth*). Ook hebben we gemakshalve maar aangenomen dat er daadwerkelijk 'grenzen aan de groei' zijn, iets wat door sommige wetenschappers nog wel eens betwist wordt.

Een van de kritiekpunten op *degrowth* is dat zij te radicaal zou zijn en riskant is voor politici omdat burgers niet op zo'n boodschap zitten te wachten. Dat *degrowth* gevoelig ligt heb ik tijdens mijn scriptie zelf gemerkt. Zo is een vooraanstaande GroenLinks politicus er van overtuigd dat je niet naar *degrowth* moet streven omdat het politiek te gevoelig ligt en daarmee onhaalbaar is, maar dat het uiteindelijke resultaat van het beleid wel een vorm van *degrowth* zal zijn. Anderen noemen het een nieuwe een nieuwe vorm van linkse groene antikapitalistische kritiek, en zijn daarom verklaard tegenstander. De vraag is echter waarom veel jongeren *degrowth* een aantrekkelijk alternatief vinden en ouderen niet. Mijn hypothese is dat er hier sprake is van een generatiekloof. De hedendaagse generaties zijn opgegroeid in tijden van economische voorspoed en materiële welvaart, terwijl oudere generaties ook weten wat economische neergang en schaarste betekend. Daarnaast kennen jongeren *degrowth* vaak alleen uit het boek van Jackson (2010), terwijl veel ouderen ook bekend zijn met de oorspronkelijke discussie over 'grenzen aan de groei' uit begin jaren zeventig van de vorige eeuw. Daar waar de eerste spreekt over selectieve krimp met behoud van verworven rechten, spreekt de laatste nog over een vorm van demodernisatie. Er is dus sprake van een gedeelde analyse, namelijk dat groei in de huidige vorm niet duurzaam kan zijn, maar hun conclusies zijn verschillend.

Als mij gevraagd zou worden een nieuwe krimpnota voor GroenLinks te schrijven, zou ik proberen een combinatie te maken van de Green Deal uit 2009 met de krimpnota uit 2011. Daarnaast haal ik dan uit de nota's van Die Grünen die elementen die betrekking hebben op participatie van de burger, dit omdat uit de voorbeeldprojecten blijkt dat dat een essentieel punt is. Door het combineren van de Green Deal met de krimpnota krijg je een uitgebalanceerd rapport omdat de Green Deal sterk neigt naar ecologische modernisering terwijl de krimpnota meer elementen heeft van *degrowth*.

Literatuurlijst

- Aalderink, H. A. J., van Hout, A. H., Klankbordgroep P-10, Koster, J., Top, W., & Waarle, H. J. M. (Red.). (2010). Zomer in Nederland, Open oog voor toekomstbestendig platteland, Appèl aan bestuurlijk lef. P10. Hengelo: BMC.
- Achterhoek werft studenten in Utrecht. (2011, mei 5). de Gelderlander. Doetinchem/Utrecht.
- Algemeen Overleg Bevolkingsdaling / Krimp 15 februari 2011. (2011). Den Haag. Verkregen van <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-31757-29.html>
- Baris, J. (2010). Krimp, een nieuwe ruimtelijke opgave Lessen uit Duitsland. Output (Vol. 19). Den Haag: NIROV.
- Beenkens, D. (2007). Nieuw Dorpswinkel. Itterse Dorpsberichten. Itteren: Dorpsraad Itteren. Verkregen van http://www.itteren.nl/sites/default/files/DB_2007_Lente.pdf
- Beenkens, D. (2010). Dorpswinkel Itteren gaat dicht!!! Itterse Dorpsberichten Winternummer 2010. Itteren: Dorpsraad Itteren. Verkregen van <http://www.itteren.nl/sites/default/files/winter2010.pdf>
- Beijer, W. (2011, mei 13). Duurzame huizen in Kaalheide. Verhuurder Hestia investeert 14 miljoen euro in 153 huizen in bestaande Wijk van Morgen. Limburgs Dagblad. Maastricht.
- Bekkers, H. (2011a, juni 24). Vat vol onzekerheden. Binnenlands Bestuur, 32(25).
- Bekkers, H. (2011b, juni 24). Kop in 't zand. Binnenlands Bestuur, 32(25).
- Beroepsbevolking in Achterhoek krimpt ook. (2011, juni 18). de Gelderlander.
- Blowers, A. (1997). Environmental Policy: Ecological Modernisation or the Risk Society? Urban Studies, 34(5), 845-871. doi:10.1080/0042098975853
- Bruijns, P. (2011, mei 24). Toename spookwinkels. Limburgs Dagblad. Venlo/Venray.
- Bündnis 90/Die Grünen. (2006). Demografischer Wandel als Chance (Fractiebesluit No. 152675). Berlijn: Bundestagsfraktion Bündnis 90/Die Grünen. Verkregen van http://www.gruene-bundestag.de/cms/archiv/dokbin/152/152675.fraktionsbeschluss_demografie.pdf
- Bündnis 90/Die Grünen. (2007). Zukunftsfähige ländliche Räume in Deutschland entwickeln Bündnisgrüne Politik für den ländlichen Raum (Fractiebesluit No. 180428). Berlijn: Bundestagsfraktion Bündnis 90/Die Grünen. Verkregen van http://www.gruene-bundestag.de/cms/archiv/dokbin/180/180428.fraktionsbeschluss_laendliche_raeume.pdf
- Carter, N. (2001). The politics of the environment: ideas, activism, policy. Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- Coenders, H. (1990). Kramers Nieuw Woordenboek Nederlands (Twintigste druk.). Amsterdam: Bonaventura.
- Coolijmans. (2010). Kijk op Krimp 2010. DC NOISE. Gepresenteerd bij Kijk op Krimp 2010, Winschoten: Provincie Groningen.
- De Jong, A., & Van Duin, C. (2010). Regionale prognose 2009-2040: Vergrijzing en omslag van groei naar krimp. Bilthoven/Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Domotica Platform Nederland. (z.d.). Domotica. Verkregen april 19, 2011, van <http://www.domotica.nl/domotica.php>
- Dortmans, K. (2005, september 8). Femke Halsema: Een beetje meer verbeelding aan de macht. VOX magazine Radboud Universiteit, 6(2).
- Duitsland Instituut. (2011, juli 27). Stadumbau Ost. Stadumbau Ost. Informatiepagina,.
- Duyvendak, W. (2008). Klimaatactivist in de politiek. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Duyvendak, W., & Halsema, F. (2006). EKONOMIE Inspiratie voor groene innovatie. Den Haag: Tweede Kamerfractie GroenLinks.
- Ehse, B. (2005). Das Ruhrgebiet, Zahlen - Daten - Fakten. Essen: Regionalverband Ruhr.

- Emigratiebeurs bv, Bey, T., & van Houten, F. (2011). Deelnemerslijst Emigratiebeurs 2011. Deelnemerslijst 2011. Infosite emigratiebeurs,. Verkregen juni 21, 2011, van <http://www.emigratiebeurs.nl/nl/deelnemers.php>
- EU-27 to promote housing renovation to generate employment and improve energy efficiency and social integration. (2010, juni 21). Spanish EU Presidency 2010,
- Fontein, R. J., Arnouts, R. C. M., Kuindersma, W., & Breman, B. C. (2011). Leren van krimp. Vraagsturing in de pilots Gebrookerbos (Heerlen) en Groen voor Rood (Delfzijl) (No. Alterra-rapport 2149). Alterra-rapport (p. 56). Wageningen: Alterra.
- Fücks, R. (2011). Das Wachstum der Grenzen — Vom Weg in die ökologische Moderne nach dem Vorbild der Natur. Böll.Thema, 2.
- Garretsen, H., & Sociaal-Economische Raad.;Commissie Ruimtelijke Inrichting en Bereikbaarheid. (2011). Bevolkingskrimp benoemen en benutten. Den Haag: Sociaal-Economische Raad.
- Geerts, H. (1998). Maakbaarheid, macht en matigheid: korte beschouwingen in het natuurdebat. Nijmegen: Valkhof Pers.
- Gemeente Maastricht. (2006, december 19). Heropening dorpswinkel Itteren. Gemeente Maastricht. Verkregen van <http://www.maastricht.nl/maastricht/show/id=271533/notextonly=42282>
- Gemeente Sluis. (2008, maart 5). Zeeuws-Vlaanderen op de Emigratiebeurs.
- Gemeente Sluis. (2009, maart 11). Zeeuws-Vlaanderen opnieuw op Emigratiebeurs.
- Gemeente Sluis. (2010, februari 17). Zeeuws-Vlaanderen verleidt emigranten.
- Gemeentefonds. (2011, juli 29). Rijksoverheid.nl,. Verkregen juli 29, 2011, van <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/gemeenten/gemeentelijke-financien/gemeentefonds>
- Green New Deal Group. (2010, december 20). The green new deal group, core principles.
- GroenLinks Afdeling Assen. (2010, januari). Groen Werkt Verkiezingsprogramma Assen 2010-2014. GroenLinks Afdeling Assen.
- GroenLinks Drenthe. (2011). GroenLinks: zin in de toekomst van Drenthe! Verkiezingsprogramma Provinciale Statenverkiezingen 2011-2015. GroenLinks Drenthe.
- GroenLinks Fryslân. (2011). Natuurlijk Fryslân Verkiezingsprogramma GroenLinks Provinciale Staten 2011-2015. GroenLinks Fryslan.
- GroenLinks Gelderland. (2011). Verkiezingsprogramma GroenLinks Gelderland 2011-2015 Provinciale Statenverkiezingen. GroenLinks Gelderland.
- GroenLinks Groningen. (2011). Groen, sociaal en eigentijds Verkiezingsprogramma GroenLinks Groningen 2011-2015 Provinciale Statenverkiezingen. GroenLinks Groningen.
- GroenLinks Zuid-Holland. (2011). Zuid-Holland in de toekomst Verkiezingsprogramma GroenLinks Provinciale Statenverkiezingen 2011-2015. GroenLinks Zuid-Holland.
- GroenLinks. (1989). Verder kijken. Verkiezingsprogramma. Utrecht: GroenLinks.
- GroenLinks. (1991). Uitgangspunten van GroenLinkse politiek. GroenLinks.
- GroenLinks. (1994). GroenLinks verkiezingsprogramma 1994-1998 voor de Tweede Kamer en Europees Parlement. verkiezingsprogramma. Utrecht: GroenLinks.
- GroenLinks. (1998). GroenLinks verkiezingsprogramma 1998 voor de Tweede Kamer. verkiezingsprogramma. Utrecht: GroenLinks.
- GroenLinks. (2002). Overvloed en onbehagen. Verkiezingsprogramma. Utrecht: GroenLinks.
- GroenLinks. (2003). Protest en perspectief. Verkiezingsprogramma. Utrecht: GroenLinks.
- GroenLinks. (2006). Groei Mee. Verkiezingsprogramma . Utrecht: GroenLinks.
- GroenLinks. (2008). GroenLinks, partij van de toekomst. GroenLinks.
- GroenLinks. (2010). Klaar voor de Toekomst. Verkiezingsprogramma. Utrecht: GroenLinks.
- Hajer, M. (1995). The politics of environmental discourse: ecological modernization and the policy process. Oxford: Clarendon Press.
- Halsema, F. (2006). Linkse Lente. Amsterdam: B. Bakker.

- Halsema, F. (2008). Geluk! Voorbij de hyperconsumptie, haast en hufterigheid. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Halsema, F., & Sap, J. (2009). Green Deal 2.0. Fractie, Groenlinks Tweede Kamer: Groenlinks.
- Hestia Groep. (2011, januari 1). Hestia Groep Woonmaatschappij. Over Hestia Groep. Bedrijfswebsite,. Verkregen augustus 8, 2011, van <http://www.hestiagroep.nl/eCache/DEF/267.html>
- Hillen, J. S. J. (2011, oktober 18). Vaststelling begroting Ministerie van Defensie (X) voor het jaar 2011. Ministerie van Defensie. Verkregen van <http://www.rijksbegroting.nl/2011/kamerstukken,2010/11/24/kst150450.html>
- Homan, M. (2011, juli 26). De laatste jaren van een dorp. Trouw. Olmeda de la Cuesta.
- Hospers, G.-J. (2010). Krimp! Sun Statements. Amsterdam: Sun Uitgeverij.
- Huber, J. (1991). Ecologische modernisering: weg van schaarste, soberheid en bureaucratie? Technologie en milieubeheer: tussen sanering en ecologische modernisering. Den Haag: SDU uitgeverij Koninginnegracht.
- Jackson, T. (2009). Prosperity without growth: Economics of a finite planet. London: Earthscan.
- Jänicke, M. (2008). Ecological modernisation: new perspectives. Journal of Cleaner Production, 16(5), 557-565. doi:10.1016/j.jclepro.2007.02.011
- Kallis, G. (2011a). In defence of degrowth. Ecological Economics, 70(5), 873-880. doi:10.1016/j.ecolecon.2010.12.007
- Kallis, G. (2011b). S. Latouche, The degrowth proposal, Farewell to Growth, Polity Press (2009). Ecological Economics, 70(5), 1016-1017. doi:10.1016/j.ecolecon.2010.09.026
- Kalshoven, F. (2010, oktober 16). Verzekeraars zetten zich eindelijk aan zorgwerk; het spel en de knikkers. de Volkskrant. Amsterdam.
- Ki-Moon, B., & Gore, A. (2009, februari 16). Green growth is essential to any stimulus. Financial Times. London, England.
- Kröhnert, S. (2011, maart). Die demografische Lage der Nation Was freiwilliges Engagement für die Regionen leistet. Berlin-Institut für Bevölkerung und Entwicklung. Verkregen van http://www.berlin-institut.org/fileadmin/user_upload/Die_demografische_Lage_2011/D-Engagement_online.pdf
- Latouche, S. (2009). Farewell to growth. Cambridge; Malden MA: Polity.
- Lok, M. (2011, augustus 5). Aanpak rotte kiezen. Aanpak Rotte Kiezen. Projectwebsite,. Verkregen augustus 5, 2011, van <http://www.aanpakrottekiezen.nl/index.html>
- Lucardie, P., & Pennings, P. (2010). Van groen en rood naar groen en paars? De programmatische ontwikkeling van GroenLinks. Van de straat naar de staat?: GroenLinks 1990-2010 (pp. 149-162). Amsterdam: Boom.
- Lucardie, P., & Voerman, G. (Red.). (2010). Van de straat naar de staat?: GroenLinks 1990-2010. Amsterdam: Boom.
- Malcorps, J. (2011, maart 2). Green Growth of Degrowth? Ideeënstrijd binnen de groene beweging. Oikos. Verkregen van <http://www.dewereldmorgen.be/artikels/2011/03/02/green-growth-degrowth-idee-nstrijd-binnen-de-groene-beweging>
- Meadows, D., & Club of Rome. (1972). The Limits to growth a report for the Club of Rome's project on the predicament of mankind. New York: Universe Books.
- Medisch Centrum Leeuwarden. (2010, januari 18). "Wadden-MCL" brengt MCL-specialisten naar Terschelling en Vlieland. Nieuws en actualiteiten - Medisch Centrum Leeuwarden. Bedrijfswebsite,. Verkregen april 4, 2011, van <http://www.mcl.nl/Over-het-MCL/Nieuws-en-actualiteiten/167/wadden-mcl-brengt-mcl-specialisten-naar-terschelling-en-vlieland.html>
- Mol, A., & Spaargaren, G. (2000). Ecological modernisation theory in debate: A review. Environmental Politics, 9(1).
- Molenaar, M. (2011, juni 6). Participatiesamenleving vraagt scherp oog voor risico's voor informele zorgers. MOVISIE. Verkregen van http://www.movisie.nl/136607/def/home/nieuws/nieuws/persbericht_participatiesamenleving_

vraagt_scherp_oog_voor_risico39s_voor_informele_zorgers/?onderwerpid=0&toonLinkerMenu=False

- Mudde, L. (2011, mei 27). Woningbouw meer dan gehalveerd: Krimp noopt Achterhoek tot rigoureuze keuze. VNG Magazine, 11(11).
- Muskee, M. (2011, mei 27). Naoberschap moet rigoureuze bezuinigingen opvangen. VNG Magazine, 11.
- Nielsen, B. (2011, februari 22). Ten Boer heeft een “krimpvast” winkelcentrum. Dagblad van het Noorden.
- Noordelijke krimpbeurs. (2010, oktober 21). provincie Groningen. Verkregen van http://www.provinciegroningen.nl/fileadmin/user_upload/Documenten/Downloads/NKB2010_web.pdf
- Oevering, F. (2010). Demografische Krimp: De nieuwe realiteit in perspectief. Utrecht: Rabobank.
- Onderwijsinspectie. (2011, april 11). Kleine plattelandschool niet altijd het beste voor leerling. Inspectie van het onderwijs/Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Verkregen van <http://www.onderwijsinspectie.nl/actueel/nieuwsberichten/Kleine+plattelandschool+niet+altijd+het+beste+voor+leerling.html?homeref=true>
- Onderwijsredactie Leeuwarder Courant. (2011, juli 21). Meer dorpsscholen in gevaar. Bevolkingskrimp op platteland laat sporen na. Leeuwarder Courant. Leeuwarden.
- Oosterbaan, E. (2005, december 9). Dorpswinkel en enquêteresultaten. Gemeente Maastricht. Verkregen van <http://www.nieuwsbank.nl/inp/2005/12/09/L018.htm>
- Overgaauw, C. (2009, januari 4). De slag om Ganzedijk. Zembla. Hilversum: Vara.
- Paashuis, E. (2010a, november 15). Nederland op de tekentafel: de verkenner. Tegenlicht. Hilversum: VPRO.
- Paashuis, E. (2010b, november 29). Krimpen aan de Maas. Tegenlicht. Hilversum: VPRO.
- Paashuis, E. (2010c, december 6). Florida aan de Schelde. Tegenlicht. Hilversum: VPRO.
- Paashuis, E. (2010d, december 13). De nieuwe Noorderlingen. Tegenlicht. Hilversum: VPRO.
- PAL/GroenLinks. (2006). Verkiezingsprogramma PAL/GroenLinks 2006-2010. PAL/GroenLinks Leeuwarden.
- PAL/GroenLinks. (2010). Natuurlijk Leeuwarden Verkiezingsprogramma PAL/GroenLinks 2010-2014. PAL/GroenLinks Leeuwarden.
- Planbureau voor de Leefomgeving. (2009, oktober 6). Nieuwe regionale bevolkingsprognoses tot 2040: Bevolking daalt in kwart Nederlandse gemeenten. Planbureau voor de Leefomgeving. Verkregen van <http://www.pbl.nl/nieuws/persberichten/2009/nieuwe-regionale-bevolkingsprognoses-tot-2040>
- Pronk, A. (2011, juli 7). Verslag Werkbijeenkomst Bevolkingskrimp 21 juni 2011. GroenLinks Landelijk.
- Provincie Limburg. (2011, september 1). Tijd van nieuwe bedrijventerreinen voorbij. Provincie Limburg. Verkregen van http://www.limburg.nl/Actueel/Nieuws_en_persberichten/2011/September_2011/Tijd_van_nieuwe_bedrijventerreinen_voorbij
- Provincie Limburg. (z.d.). Zuid-Limburg. Bright site of life. De portal over werken, wonen & leven. Zuid-Limburg. Informatieportal,. Verkregen juli 13, 2011, van <http://www.zuidlimburg.nl/>
- Provinciefonds. (2011, juli 29). Rijksoverheid.nl,. Verkregen juli 29, 2011, van <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/provincies/provinciale-financien/provinciefonds>
- Rijk/VNG/IPO. (2009). Interbestuurlijk Actieplan Bevolkingsdaling “Krimpen met kwaliteit” (No. BZK / 60941/4698-GMD33). Den Haag. Verkregen van http://www.kei-centrum.nl/view.cfm?page_id=1893&item_type=nieuws&item_id=3073
- Skewiel Trynwâlden. (2006, november). “Trynwâlden dêr’st er wêze meist’. Downloadbare Powerpoint, Oentsjerk. Verkregen van <http://www.skewiel-trynwalden.nl/Downloads/Sheets%20nov.2006.pdf>
- Spaargaren, G. (2000). Ecological modernization theory and the changing discourse on environment and modernity. Environment and global modernity (pp. 41-66). London: Sage.

- Stiglitz, J. E., & Sen, A. (2008). Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress. Progress, Commission on the Measurement of Economic Performance and Social. Verkregen van http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/documents/rapport_anglais.pdf
- Strijker, D. (2011, maart 30). Prof.dr. Dirk Strijker: “Zonder snel internet loopt het platteland leeg”. Website Universiteit Groningen,. Verkregen maart 31, 2011, van http://www.rug.nl/kennisdebat/Debat/opinie/2011/opinie14_2011
- Tjeerdsma, P. (2010, april 25). Krimp as kâns. Krimp in Fryslân diel 2. TV Fryslân DOK. Leeuwarden: Omrop Fryslân.
- UNEP. (2010, december 21). “Global Green New Deal” - Environmentally-Focused Investment Historic Opportunity for 21st Century Prosperity and Job Generation. Verkregen van <http://www.unep.org/documents.multilingual/default.asp?documentid=548&articleid=5957&l=en>
- Van den Berge, N. (2011). Krimp in de regio? Pimp de regio! Den Haag: Tweede Kamerfractie GroenLinks.
- Van den Bergh, J. (2011). Environment versus growth - A criticism of “degrowth” and a plea for “a-growth”. *Ecological Economics*, 70(5), 881-890. doi:10.1016/j.ecolecon.2010.09.035
- Van den Heuvel, H. (2009). Hoe schrijf ik een scriptie of these? (5e ed.). Den Haag: Boom Lemma uitgevers.
- Van der Geest, E. (2011, mei 23). Beleggers beleven déjà vu met winkelmarkt; Net als bij de kantoren dreigen overproductie en gebrek aan regie ook bij winkels tot leegstand te leiden. *Het Financieele Dagblad*, p. 12. Amsterdam.
- Van der Horst, S. (2011, juli 21). Met de auto van de buurman op pad. *Leeuwarder Courant*. Leeuwarden.
- Van der Krabben, E. (2011, juni 9). Gemeenten moeten - en kunnen! - stoppen met riskante grondaankoop. Radboud Universiteit Nijmegen,. Verkregen juni 9, 2011, van <http://www.ru.nl/wetenschapsagenda/@814086/gemeenten-moeten-!/>
- Van der Schaar, J., & de Wildt, R. (2010). Groei en krimp in het Noorden Opgaven en armslag van de woningcorporaties in de drie noordelijke provincies. RIGO Research en Advies BV. Verkregen van http://www.kei-centrum.nl/view.cfm?template=download&website_id=159&download_id=1
- Van Dinteren, G. (2009). Ruimte in zeeland. Middelburg: GroenLinks Zeeland. Verkregen van <http://zeeland.groenlinks.nl/files/20090803%20Visie%20Ruimte%20in%20Zeeland%20DEF%20versie%20website.pdf>
- Van Dinteren, G. (2011, maart 26). Blog: GroenLinks achter kazerne??? GroenLinks achter kazerne??? Verkregen van <http://drenthe.groenlinks.nl/node/64808>
- Van Driel, P., Cramer, J., Crone, F., Hajer, M., & Van Latesteijn, H. (Red.). (1993). *Ecologische Modernisering*. PvdA Verkenningen. Wiarda Beckman Stichting.
- Van Duin, G. (2011, maart 27). “Fakken mei takomst”. Leeuwarden: Omrop Fryslân.
- Van Es, A. (2011, november 19). Het verdriet van Drenthe. *Volkscrant*.
- Van Ginneken, J. (2011, mei 4). Groei aantal deelauto's GreenWheels naar 42. *de Gelderlander*. Nijmegen. Verkregen van <http://www.gelderlander.nl/voorpagina/nijmegen/8628476/Groei-aantal-deelautos-GreenWheels-naar-42.ece>
- Van Riel, E. (2011, maart 3). De zieligheidsfase voorbij. Ondernemers zien kansen in krimpgebieden. *SERmagazine*, 51(3). Verkregen van http://www.ser.nl/~media/Files/Internet/Publicaties/SERmagazine/2011/2011_03.ashx
- Van Wijngaarden, A. (2011, april 15). Afbraak van ziekenhuis in regio begint. *Dagblad van het Noorden*. Groningen.
- Veenstra, E., Pannekoek- van Toor, A., Klaver, H., Van Dinteren, G. M., Van der Tol, M., Oosterlaak, P. H., & Stelpstra, T. (2011, maart 22). *Petitie kazerne Maart 2011*. Drentse Statenfractie's van PvdA, VVD, GroenLinks, CDA, SP, D66 en ChristenUnie. Verkregen van

http://www.drenthe.info/dvs/fileadmin/user_upload/kwartaal1_2011/Petitie_kazerne_maart_2011.pdf

- Vermeer, B. (2011, april 12). Autodeelbedrijven willen meer buurtauto's. BN/DeStem. Verkregen van <http://academic.lexisnexis.nl.proxy.ubn.ru.nl:8080/ru/>
- Verschuren, P., & Doorewaard, H. (2005). Het ontwerpen van een onderzoek (3e ed.). Utrecht: LEMMA.
- Vitale centra in drie dorpen Neerijnen. (2011, mei 4).de Gelderlander. Verkregen van <http://www.gelderlander.nl/voorpagina/rivierenland/8635414/Vitale-centra-in-drie-dorpen-Neerijnen.ece>
- Vos, L. (2010, september 30). Patiëntvriendelijker ziekenhuiszorg door specialisatie. NIVEL. Verkregen van <http://www.nivel.nl/oc2/page.asp?PageID=15108>
- Warbroek, B. (2010, oktober 8). Woningbezitter dwingen tot onderhoud in krimpgebieden. Binnenlands Bestuur.
- Warner, R. (2010). Ecological modernisation theory: towards a critical ecopolitics of change? *Environmental Politics*, 19(4), 538-556. doi:10.1080/09644016.2010.489710
- Wielaert, J. (2010). Leegloop en krimp in Nederlandse grensregio's. Hilversum: NOS. Verkregen van <http://nos.nl/audio/207459-leegloop-en-krimp-in-nederlandse-grensregios.html>
- Winters, P. (2011). Een stad wordt dorp. *Architectuur Lokaal*, #79(Zomer). Verkregen van http://www.arch-lokaal.nl/media/media/downloads/arch_lokaal_nr79.pdf
- Zwembadenoverschot. (2011, juni 24).Binnenlands Bestuur, 32(25). Verkregen van <http://www.binnenlandsbestuur.nl/digitaalbladerenbb/binnenlands-bestuur-25-2011.1276810.lynkx>

Bijlage

Verslag Werkbijeenkomst Bevolkingskrimp 21 juni 2011

Aanwezig: Harrie Miedema en Herman Folkerts (Groningen), Irena Groeneveld (Friesland), Hans Kuipers (Drenthe), Titia van Leeuwen en Ellen Raadschelders (Noord-Holland), Paul Smeulders (Brabant), Marieke Schep (Landelijk Bureau), Liesbeth Tettero (Landelijk Bureau), Sarah Gagestein (Taalstrateeg), Gerrit Pas (Wetenschappelijk Bureau), Niels van den Berge (beleidsmedewerker TK fractie) en Arne Pronk (Stagiair Wetenschappelijk Bureau, verslag)

Aanleiding

Op 16 mei 2011 is er in samenwerking met de Eerste en Tweede Kamerfractie, de Europese fractie, het partijbestuur en het Landelijk Bureau een netwerkbijeenkomst voor Statenleden georganiseerd. Tijdens deze bijeenkomst kwam bevolkingskrimp als een van de issues naar boven waar in de komende periode aandacht aan gegeven zal worden. Als vervolg daarop is deze werkbijeenkomst georganiseerd.

Presentatie Bevolkingskrimp

De avond begon met een korte inleiding waarbij alle betrokken zich voorstelden en aangaven met welke krimpproblematiek zij in hun provincie te maken hadden. Vervolgens gaf Arne Pronk een korte presentatie over bevolkingskrimp. Hij ging daarbij in op het verschijnsel bevolkingskrimp, de oorzaken en gevolgen ervan. Tevens presenteerde hij een aantal bestuurlijke valkuilen en gaf tips over hoe om te gaan met bevolkingskrimp. Na afloop van de presentatie gingen de Statenleden uit de verschillende provincies met elkaar in discussie. Hieronder een samenvatting van de discussie met de belangrijkste punten per provincie.

Drenthe

- Samen met lokale afdelingen voorstellen gedaan voor een gemeentelijke bibliobus. In gemeenten waar de voorstellen ingediend zijn, worden ze ook aangenomen.
- Vanuit de provinciale regierol in gesprek over openbaar vervoer: een goede verbinding naar de regio met weinig inwoners is belangrijk, zeker nu daar de voorzieningen vertrekken. Er wordt nog gekeken naar innovatie manieren van vervoer zoals bijvoorbeeld grote bussen in de spits en daarbuiten met kleine busjes.
- Een gedachte is het koppelen van het vervoerssysteem aan vervoer betaald vanuit de Wet Maatschappelijke Ondersteuning (WMO). Friesland merkte daarbij op dat de koppeling van WMO aan OV moeilijk is vanwege de ingewikkelde aanbesteding en het feit dat rendabele buslijnen vaak de onrendabele buslijnen compenseren. Deze koppeling valt dan mogelijk weg.

Friesland

- In Noordoost-Friesland loopt een pilotproject met het opstellen van “streekagenda's” als middel om met minder middelen toch veel te blijven realiseren in het landelijk gebied.
- GroenLinks is het oneens met de aanleg van de vierbaans Centrale As, een weg van Dokkum naar Burgum, die wordt gebracht als banenmotor en bestrijder van de krimp. Positief is wel dat dit project breedband aansluitingen in die regio mogelijk maakt.
- Friesland is verkozen tot mooiste provincie van Nederland. De fractie probeert daar aansluiting bij te zoeken door voorstellen te doen voor het inrichten van nieuwe natuurgebieden. Dit levert ook werkgelegenheid op voor bijvoorbeeld jongeren met een minder hoog opleidingsniveau.
- Als projecten vanwege wet- en regelgeving moeilijk lopen moet GroenLinks proberen aansluiting te zoeken bij de wens van VVD om te komen tot deregulering.

Groningen

- Tijdens de verkiezingscampagne is er een discussieavond over krimp georganiseerd. Binnenkort wordt er een provinciale avond over krimp georganiseerd voor leden en andere belangstellenden.
- Er zijn vergevorderde plannen voor een regiotram (Groningen - Assen) die de economische centra met elkaar gaat verbinden.
- GroenLinks heeft een voorstel gedaan voor het doortrekken van de trein van Zuidbroek naar de Eemshaven.
- GroenLinks Groningen gaat met groene werkgelegenheidsalternatieven komen en probeert daarmee rood aan groen te koppelen.
- In de Provincie Groningen is geld vrijgemaakt voor ondersteuning van groene energie corporaties. Dit levert veel groene werkgelegenheid op. In de stad Groningen is zo'n corporatie bezig en die groeit als kool.
- Er is een provinciaal actieplan opgesteld waar mooie voorbeelden in staan hoe je bevolkingskrimp kunt benutten (<http://kknn.vanmeernaarbeter.nl/bibliotheek/kijk-op-krimp-provinciaal-actieplan-bevolkingsdaling>).

Noord-Holland

- De provincie is bezig met het opruimen van de erfenis van het Wieringenrandmeerproject, een mislukt bouwproject in de kop van Noord-Holland dat ruimtelijke ontwikkeling koppelde aan recreatie en nieuwbouw en waar men dacht bevolkingskrimp mee te bestrijden.
- Het nieuwe college wil geen nieuwe windmolens op land en bezuinigt op OV. Hiermee vormt het college een blokkade voor groene banen.
- GroenLinks Noord-Holland werkt aan een eigen duurzaam energieplan waarin wordt geprobeerd met voorstellen te komen waar anderen geen nee tegen kunnen zeggen door bijvoorbeeld windenergie te koppelen aan lokale energievoorziening en groene banen.

Brabant

- Om jongeren in de regio te houden is er goed OV nodig. Hierbij moet ook nagedacht worden over creatieve vormen en kwalitatief hoogstaande opties zoals lightrail.
- In Brabant worden de I-dops (Integraal Dorps Ontwikkelings Plan) ook in het kader van de leefbaarheid gebruikt: integrale plannen voor de ontwikkeling van een dorp waarbij subsidie van de provincie gebruikt kan worden voor de bouw van nieuwe dorpshuizen of sportkantines.
- Vergisting kan een optie zijn voor Brabant, er is namelijk voldoende mest en het levert werkgelegenheid op. Echter, voorkomen moet worden dat je daarmee de geïndustrialiseerde veeteelt in stand houdt.

Notitie “Krimp in de Regio, Pimp de Regio”

Namens de Tweede Kamer Fractie ging Niels van den Berge in op de door hem geschreven notitie “Krimp in de Regio, Pimp de Regio”. Niels schreef deze startnotitie omdat alle politieke partijen het er over eens zijn dat er iets moet gebeuren, maar dat concrete initiatieven te weinig aan de orde komen. In de notitie presenteert hij een top vijf van oplossingen namelijk 1. bouw geen wegen van niks naar nergens, 2. bouw niet voor leegstand, 3. houd voorzieningen op peil, 4. richt een krimpfonds en 5. maak werk van groene economie. In de notitie staan goede voorbeelden van frames zoals 'groeiverslaving', 'blindstaren op kwantiteit' en 'reflexasfalt'. De fractie overlegt nog of dit onderwerp aan één Kamerlid gekoppeld kan worden. Bevolkingskrimp en alles wat daarmee te maken heeft is nu over veel portefeuilles verdeeld. Als een fractielid bevolkingskrimp behandelt, kan die dit thema integraal benaderen.

In zijn notitie noemt Niels een Krimpfonds als een goed idee voor de huidige krimpregio's, maar beter is een andere inrichting van het gemeentefonds zodat er geen bonus meer is op groei. Veel gemeenten komen nu in de problemen door lagere inkomsten bij grondexploitatie. Krimpregio's kunnen daar niet meer op anticiperen, die moeten ondersteund worden. Anticipeerregio's kunnen

zich nu beraden, dat gebeurt ook al, veel gemeenten gaan bijvoorbeeld over tot het afwaarderen op de grond.

Volgens Niels zou GroenLinks krimp kunnen gebruiken om zich meer in de regio te profileren. Probleem is dat GroenLinks niet in alle gemeenten gelegen in krimpregio's vertegenwoordigd is. Als provincies geldt dit niet. In de optiek van Niels moet je met krimp niet landelijk campagne voeren maar kan je er in de regio/provincie wel de boer mee op.

Wat betreft een positieve benadering: Pijn en problemen moeten we wel blijven benoemen, maar daarnaast moeten we ons vooral richten op de kansen en oplossingen.

Framing

Sara Gagestein, taalstrateeg, gaf de aanwezigen een korte presentatie over framen. Ze ging daarbij in op de theorie achter framen, de werking ervan en gaf een paar concrete voorbeelden hoe bevolkingskrimp geframed kan worden. Vervolgens ging ze met de aanwezigen in gesprek over framen en het belang van nadenken over taalgebruik. Uit de discussie kwam naar voren dat krimp moeilijk te framen is. Ten eerste valt bevolkingskrimp moeilijk positief te framen. Daarnaast is krimp groter dan wijzelf zijn, waardoor GroenLinks moeilijk het frame kan veranderen.

Vervolgens verbreedde de discussie over framen zich. Paul Smeulders (Brabant) gaf aan dat megastallen een frame is waarmee GroenLinks zich goed heeft kunnen afzetten, een negatief frame is in zulke gevallen heel effectief. Met het alternatief, alleen aandacht voor biologische landbouw, hadden ze zeker niet zo veel winst geboekt. Daarnaast gaf hij als tip om delen van of woorden uit toespraken van Femke of Jolande te gebruiken. Sara wees erop dat je door woorden van landelijke politici te gebruiken je frames kunt versterken. Afwisseling is nodig, maar daardoor kun je frames ook verzwakken.

Groene duurzame projecten

Doel van de avond was ook het delen van goede groene duurzame voorbeelden. Conclusie was dat de fracties nog weinig mooie innovatieve combinaties van voorzieningen voorbij zien komen. Daarnaast is het de vraag of mensen naar de voorzieningen moet brengen of de voorzieningen naar de mensen. Misschien zoeken naar projecten waar ook VVD'ers of CDA'ers warm van worden.

Hoe nu verder?

De provincies hebben zich voorgenomen goede voorbeeldprojecten te delen met andere fracties. De fractievoorzitters zitten in een gezamenlijke e-maillijst, zij kunnen dus extra makkelijk bepaalde zaken aan elkaar doorsturen. Aangezien GLweb binnenkort achter een login komt, ontstaat er de mogelijkheid om daar ook vertrouwelijke zaken te delen. Provincies die artikelen op hun eigen website zetten, zouden deze ook door kunnen sturen naar GLweb.

Het Wetenschappelijk Bureau en Landelijk Bureau gaan bekijken op welke plek het beste de informatie over bevolkingskrimp geplaatst kan worden. Meer nieuws volgt na de zomer. Voor elke optie geldt dat het door de provincies levendig gehouden moeten worden. Een tip is nog om, als dat niet al gebeurt, vooral de samenwerking op te zoeken met lokale afdelingen. Indien nodig zou het partijbestuur in ondersteuning kunnen voorzien.